

Φεμινιστική θεωρία του δικαίου & Ποινικό Δίκαιο*

Χάρη Παπαχαραλάμπους, Αν. Καθηγητή Ποινικού Δικαίου
& Θεωρίας Δικαίου, Τμήμα Νομικής,
Πανεπιστήμιο Κύπρου (UCY)

Η μελέτη διεξέρχεται τις βασικές αρχές της φεμινιστικής κριτικής του δικαίου και αναπτύσσει τα χαρακτηριστικά των κύριων συναφών σχολών σκέψης. Αντικείμενο της σχετικής πραγμάτευσης είναι έτσι ο φιλελεύθερος και ο ριζοσπαστικός φεμινισμός, ο φεμινισμός της «διαφοράς», ο μετανεωτερικός και ο «συνδυαστικός» φεμινισμός. Παράλληλα με την έκθεση των αρχών τους παρουσιάζεται και εκτιμάται η αμοιβαία κριτική μεταξύ των σχολών αυτών. Ακολούθως ερευνάται η επιρροή της φεμινιστικής κριτικής στο λόγο του ποινικού δικαίου και δη στις θεματικές: ενδοοικογενειακή βία και παρενόχληση, το έννομο αγαθό και ο ρόλος της (μη) συναίνεσης στο βιασμό, η εμπορία ανθρώπων, ο μη «ετεροκανονιστικός» σεξουαλικός προσανατολισμός των γυναικών, η μεταχείριση των ανθρωποκτόνων κακοποιημένων γυναικών, η έμφυλη δομή των λόγων άρσης του αδικού και του καταλογισμού, τέλος, ζητήματα σωφρονιστικού δικαίου και αντεγκληματικής πολιτικής.

The study considers the basic principles of the feminist critique of law and presents the characteristics of the main respective schools of thought, i.e. the liberal and the radical feminism, the feminism of “difference”, the postmodern as well as the “combinational/intersectional” feminism, comparing them in parallel with each other. Further, the influence of feminism in the criminal law discourse is analyzed. The topics envisaged are: domestic violence and harassment, the problematic as to legal good and consent in rape; trafficking; women’s non-“heteronormative” sexual orientation; the battered women problematic; the gendered nature in justification and subjective imputation, finally, issues in correctional law and criminal policy.

I. Η φεμινιστική συμβολή στο λόγο του δικαίου

Αντικείμενο της φεμινιστικής κριτικής είναι ο σεξισμός και η πατριαρχία, καθεστώτα που διακηρύσσουν ή υπαινίσσονται την κατωτερότητα των γυναικών και συνεπάγονται τη δυσμενέστερη δικαιοκή τους μεταχείριση¹. Έτσι, π.χ., μόλις

το 19ο αιώνα αποκαθίσταται η ισότητα των φύλων στο γάμο, προηγουμένως οι γυναίκες δεν μπορούσαν να έχουν τίτλο ιδιοκτησίας, μόλις δε στις αρχές του 20ου αιώνα απέκτησαν δικαίωμα ψήφου, ενώ μόλις στα τέλη του 20ου αιώνα έπαψαν οι διακρίσεις στην απασχόληση. Σε βαθύτερο επίπεδο εξακολουθεί η *ανδρική κυριαρχία* (“masculinism”), που υπέρπαι και στο (δήθεν) «αντικειμενικό» δίκαιο. Η κυριαρχία αυτή είναι δομική, βασίζεται σε ένα αυθαίρετο κοινωνικό «νόμο», που γίνεται «φύση», σε μια θεμελιώδη πολιτικοποίηση που εγγράφεται στο σώμα, σε μια αδήριτη συμβολική βία².

* Επεξεργασμένο κείμενο εισήγησης στο Επιστημονικό Συνέδριο «Επίκαιρα Ζητήματα Ποινικού Δικαίου» του Τομέα Ποινικών & Εγκληματολογικών Επιστημών της Νομικής Σχολής ΑΠΘ (Θεσσαλονίκη, Αίθουσα Συνεδριάσεων ΔΣ του Δήμου Θεσσαλονίκης, Νέο Δημαρχείο, 2-3.12.2016).

1. Αντιλαμβανόμαστε σε όλο το κείμενο την πατριαρχία ως στόχο της φεμινιστικής κριτικής, δηλαδή υπό την έννοια μιας άδικης δομικής ανισότητας, που εκδηλώνεται ως σεξουαλικά σημαίνουσα διάκριση και μισογυνισμός. Βλ. έτσι Madden Dempsey 2009: 135-54. Για τον αντιπατριαρχικό προσανατολισμό τα περί δικαίου φεμινιστικής σκοπιάς, βλ. και Smith 1999: passim. Η πατριαρχία διαπερνά όλη τη δυτική (πρωτονεωτερική ή και «διαφωτισμένη») σκέψη, π.χ. από τον Blackstone και τον Locke έως τον Rousseau και τον Fichte, αφήνει δε τη σφραγίδα της στο λόγο περί του δήθεν ουδέτερου «κοινωνικού συμβολαίου». Από τη δική του πλευρά, ο αδιαμεσολάβητος «αντισεξισμός» του φεμινιστικού κινήματος είτε εν-

σωματώθηκε πλέον στον φιλελεύθερο φεμινισμό είτε απορροφήθηκε σε άλλες, αναστοχαστικά πλουσιότερες, φεμινιστικές σκοπιές. Βλ. σχετικά Κραβαρίτου 1996: 95 σημ. 63, 98-104, 133-8. Βλ. και Bix 2007: 321-4.

2. Bourdieu 1996: 15-55. Σημειώνει ο συγγραφέας: «Έτσι το κοινωνικά διαπλασμένο βιολογικό σώμα είναι ένα σώμα πολιτικοποιημένο ή, αν προτιμάτε, μια ενσωματωμένη πολιτική. Οι θεμελιώδεις αρχές της ανδροκεντρικής κοσμοθεώρησης είναι φυσιοποιημένες υπό τη μορφή στοιχειωδών θέσεων και διαθέσεων του σώματος που είναι αντιληπτές ως φυσικές εκφράσεις φυσικών τάσεων» (ό.π. 54). Βλ. και Bourdieu 2015: 51-2, 134.

Θεμελιώδης είναι στη φεμινιστική θεωρία η διάκριση μεταξύ ανατομικού/βιολογικού φύλου και κοινωνικά κατασκευασμένου φύλου (“sex vs. gender”), άρα και η διάκριση μεταξύ θηλυκού και αρσενικού αφ’ ενός και γυναικείου και ανδρικού αφ’ ετέρου. Η κατασκευή του φύλου επιτρέπει να φυσικοποιείται η δεύτερη διάκριση, ώστε π.χ. ευαισθησία, συναισθηματικότητα και μετριοπάθεια να θεωρούνται γυναικείες, ηγεμονικότητα και ορθολογισμός ανδρικές αρετές. Η φεμινιστική προσέγγιση ανατρέπει αυτά τα στερεότυπα αναδεικνύοντας την *υβριδική* φύση τύπων όπως οι «παθητικοί» ανδρικοί χαρακτήρες ή οι «αμφί» γενετήσιες συμπεριφορές. Ο φεμινισμός καταργεί τη διάκριση θεωρίας και πράξης, θεματοποιεί καταστάσεις ανισότητας προς ακτιβιστική τους καταπολέμηση, όπως είναι ο βιασμός, η ανισότητα στη οικογένεια, οι διακρίσεις στο επάγγελμα, η παρενόχληση, η προσβολή δικαιωμάτων περί την μητρότητα και την φυσική αναπαραγωγή, η μη θεσμοποίηση της συμβίωσης ομοφυλικών ζευγών, η κατ’ οίκον απασχόληση των γυναικών ως απλήρωτη εργασία κ.λπ.), δεν αναλύει αυτές τις καταστάσεις νομικά-φορμαλιστικά σαν να ήταν διαφορές μεταξύ ίσων, επιδιώκει δε, τέλος, τη συνειδητοποίηση του γυναικείου ζητήματος (που έγινε έντονη ιδίως μετά το ’60 στις ΗΠΑ) μέσω διαβούλευσης ειδικά και αποκλειστικά μεταξύ γυναικών (“consciousness raising”). Η *αυτοαναφορικότητα* είναι χαρακτηριστικό άλλωστε του κριτικού φεμινισμού: δεν υπάρχει σκοπιά του ουδέτερου-τρίτου παρατηρητή για τα ζητήματα που θέτει η φεμινιστική κριτική, αυτή είναι πάντα στρατευμένη (“standpoint feminism”), επικεντρωμένη στη θέση υποκειμένου «γυναίκα» (“woman-centeredness”)³.

II. Οι βασικές σχολές σκέψης

Στο εσωτερικό της κριτικής του νομικού λόγου από τη σκοπιά της φεμινιστικής θεωρίας, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι διακρίνονται ειδικότερα τα εξής ρεύματα σκέψης:

1) Ο *φιλελεύθερος* φεμινισμός (εσχάτως αναγεννηθείς στο έργο της Martha Nussbaum). Θέσεις του είναι η στήριξη στο Διαφωτισμό και τον ορθολογισμό ως πνευματική μήτρα, η άποψη ότι οι γυναίκες πρέπει να γίνουν ίσες με τους άν-

δρες και ότι γι’ αυτό το σκοπό είναι αρκετό να θεωρούνται «φορείς δικαιωμάτων». Αν και αυτή η σχολή πέτυχε πολλά, υπόκειται σε ορθή κριτική, διότι: α) με την απόλυτη εστίαση στην ισότητα αποχρωματίζεται η συζήτηση από το έμφυλο στοιχείο και έτσι ο φιλελεύθερος φεμινισμός είναι π.χ. αρνητικός στις «θετικές δράσεις» (“affirmative action”) ως «διακρίνουσες», παρά το καλό τους κίνητρο, β) η υποτιθέμενη ελευθερία επιλογής των φιλελεύθερων διαψεύδεται από τους κοινωνικοθητικούς καταναγκασμούς των γυναικών, ώστε ειδικά η διάκριση δημόσιο/ιδιωτικό να μην ισχύει (όσο π.χ. η ενδοοικογενειακή βία στρεβλώνει την ιδιωτικότητα των γυναικών, παραλύει και τη συμμετοχή τους στη δημόσια σφαίρα, άρα δημόσιο συμφέρον αποτελεί ο ανασχηματισμός του ιδιωτικού πεδίου), γ) η κατασκευή του αυτόνομου υποκειμένου-φορέα δικαιωμάτων είναι ουσιοκρατική, υπαινίσσεται υποστάσεις (“essentialism charge”), δ) η ισότητα ανάγεται ασύνειδα στην ταυτότητα, ίσο τείνει να σημαίνει «ίδιο», όμως το δικαίωμα της εργαζόμενης να αποκτήσει παιδί δεν είναι ίδιο με το ανάλογο δικαίωμα ενός άνδρα, άρα ο φιλελευθερισμός αποτυγχάνει να εισηγηθεί διαφορετική αλλά μη άνιση μεταχείριση⁴, ε) το έμφυλο υποκείμενο του Λόγου και του δικαίου είναι απολύτως αυτεξούσιο και «αυτοδιάφανο», δεν γνωρίζει ασυνείδητο, επιθυμία και ενορμήσεις, που το ωθούν σε πράξεις και παραλείψεις. Ο φιλελεύθερος φεμινισμός παγιδεύεται έτσι σε μια, θα λέγαμε, «νοοδοντοκρατία» αναντίστοιχη π.χ. με την ψυχανάλυση, τη συνολικότερη σκέψη της ύστερης νεωτερικότητας και ειδικότερα ως προς το δίκαιο με το κίνημα των κριτικών νομικών σπουδών⁵. Την υπέρβαση του δικαίου υποκειμένου του φιλελευθερισμού προς την κατεύθυνση της έμφυλης πολιτικής οντότητας μπορεί να ανιχνεύσει κανείς ήδη στη φεμινιστική εκδοχή της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου-Πολίτη («της Γυναίκας-Πολίτιδος») της θρυλικής Olympe de Gouges⁶.

Οι περιορισμοί της εστίασης στην ισότητα έναντι της διαφοράς δεν πρέπει βέβαια να ερμηνεύονται ως λόγοι απάλειψης του αιτήματος της ισότητας: η αξιοποίηση του πλούτου της έννοιας της διαφοράς προϋποθέτει ως όρο δυνατότητάς της την ισότητα, δεν εμμένει όμως σε αυτή, αλλά της

3. Βλ. για τα ανωτέρω και Penner/Melissaris 2012: 225-8, Κραβαρίτου 1996: 59-61, 75-9, 85-6, Παπαχαράλαμπος 2014: 143-4. Για το ότι εξ ορισμού ο φεμινιστικός λόγος του δικαίου (οφείλει να) αρνείται τη λογικότητα της πατριαρχίας αντί να τη θεωρεί λογικά αυτονόητη, βλ. και Madden Dempsey 2009: 11-12. Για την προβληματική της δυνατότητας συναίρεσης της ιδιαιτερότητας της φεμινιστικής σκοπιάς και της καθολικεύουσας κανονιστικότητας ως αιτήματος του φιλοσοφικού λόγου ευρύτερα, βλ. την ενδιαφέρουσα επισκόπηση της Nye 2010: passim. Το αίτημα υπέρβασης της φεμινιστικής στράτευσης προς την κατεύθυνση ενός οικογενειακού διαλογικού μοντέλου διατυπώνεται η Bubeck 2000: passim. Για την τροπή της στάσης υπέρ της έγερσης της συνειδητοποίησης του γυναικείου ζητήματος σε ένα συμβιβασμό και των σύγχρονων φεμινιστριών με το status quo μέσω ενός «καιροσκοπισμού των αδύνατων» (“opportunism of the disinherited”), που περιπλανώνται εν μέσω μιας αδάμαστης ενδεχομενικότητας, χωρίς να μπορούν να υπερβούν το «σύστημα», αλλά είναι αντίθετα καταδικασμένοι να βιώνουν την οδύνη από την προϊούσα όξυνση αυτής της αδυναμίας, βλ. passim De Carolis 1996. Μια πρόταση υπέρβασης του ίδιου του προνοιακού μοντέλου «ενημερίας» (“welfareism”) ως ανεπαρκούς για την ανάδειξη της υποτίμησης της απλήρωτης συμβολής των γυναικών στην ίδια την κοινωνική αναπαραγωγή καθεαυτήν, βλ. σε: Del Re 1996: passim (και δη 110).

4. Στο ίδιο πλαίσιο πρέπει να νοείται η κριτική της τυπικής ισότητας που γίνεται υπό το πρίσμα της ανάγκης επίτευξης μιας ουσιαστικής ισότητας, που εστιάζει στη δίκαιη διαφορά έναντι της αδιόρισκτης ταυτότητας στη μεταχείριση στο όνομα της ισότητας. Βλ. π.χ. Bartlett 2000: 530-3. Για τη αντίτιξη ισότητα-διαφορά στο εσωτερικό του φεμινιστικού λόγου, βλ. και Freeman 2014: 1084-6. Βλ. για τα ανωτέρω συνολικά και Penner/Melissaris 2012: 228-30, 238.

5. Για την αντίθεση της φεμινιστικής κριτικής του δικαίου σε άξονες του πολιτικού φιλελευθερισμού ως θεωρίας δικαιοσύνης, όπως η αφαίρεση από το συγκείμενο, η απολυτοποίηση της «αμεροληψίας» και της στενά οικονομικά κατανοούμενης διανεμητικής δικαιοσύνης, βλ. Kiss 2000: 491-8. Για την ανανομηματοδότηση των παραδοσιακών δικαιωμάτων, την απο-μεταρσίωσή τους, την εγκατάλειψή τους δηλαδή ως αφηρημένων ιδεωδών, αλλά και για τον περιορισμό του επεκτατισμού του ίδιου του λόγου των δικαιωμάτων, βλ. Held 2000: 504-10. Μια (ορθή) κριτική στη θεωρία του Ferrajoli, που υποτάσσει τη διαφορετικότητα των γυναικών σε αιτήματα ισότητας, στο πλαίσιο του γνωστού (ψευδο)αριστερού φιλελευθερισμού του, βλ. σε: Κραβαρίτου 1996: 38-45. Την αντίθεση στην υποτίμηση της επιθυμίας των φιλελεύθερων συνοψίζει στο «επιθυμώ άρα υπάρχω» ως αίτημα του μοντέρνου φεμινισμού, η Braidotti 2014: 84.

6. Βλ. σχετικά Κραβαρίτου 1996: 71-2.

μοσχεύει έμφυλα-γυναικεία στοιχεία, όπως η σχεσιακότητα και η συναισθηματική πλησμονή⁷. Δεν μπορεί όμως να ειπωθεί το ίδιο για προτάσεις που υποτάσσουν και πάλι τη διαφορά στην ισότητα, νοούμενη τώρα στο πλαίσιο μιας αναδιατύπωσης του κοινωνικού συμβολαίου σε ένα πιο διαβουλευτικά δομημένο και συμμετοχικά αρθρωμένο δικαιοπολιτικό μοντέλο, που αναπτύσσεται πάνω στη βάση αφ' ενός της αφυδάτωσης της κριτικής στο λογοκεντρισμό και αφ' ετέρου της ισχυρής κριτικής στον «αντικαρτεσιανισμό» του λόγου της έμφυλης διαφοράς που ερμηνεύεται ως υλιστικός-σωματικός αναγωγισμός⁸.

2) Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός (κυρίως εκφρασμένος στο έργο της Catharine MacKinnon, έργο που διαμορφώθηκε εν μέρει από κοινού με την Andrea Dworkin). Θέσεις του είναι η ουσιαστική σημασία της ανδρικής κυριαρχίας, θέση που εκκινεί κυρίως από τον σεξουαλικό τομέα. Η κυριαρχία αυτή αποπλίζει, αποδυναμώνει τις γυναίκες (“men’s dominance and women’s disempowerment thesis”), ώστε να προέχουν εδώ έρευνες π.χ. για την πορνογραφία, το βιασμό, το δίκαιο του γάμου και την άμβλωση, αλλά και συναφή πλέγματα βίας, όπως η ενδοοικογενειακή⁹. Η ριζοσπαστική στάση προάγει επίσης την ίδια την κοινωνικοθεωρητική γνώση: η καταπίεση ανιχνεύεται στην ίδια τη γλώσσα. Γράφει π.χ. η MacKinnon στο “*Feminism Unmodified*”: “man fucks woman: subject, verb, object”. Βασικές πίστεις των ριζοσπαστών είναι η ταύτιση του κράτους με την ανδρική κυριαρχία (εξ ου και η έλλειψη προστασίας από φαινόμενα όπως ο βιασμός και η πορνογραφία) και η επιβολή σιγής στη γυναικεία σεξουαλικότητα (“silencing thesis”), με κύρια συμπτώματα την ερωτικοποίηση της βίας εναντίον των γυναικών ή την ηθική τους υποτίμηση ως ευχερώς ερωτικά διαθέσιμων ή την μη απόδοση αξίας στη δεσμευτικότητα της γνώμης τους. Για τους ριζοσπάστες σεξ και βία είναι αζεδιάλυτα, δεν υπάρχει συναινετική γενετήσια επαφή. Κατά την εύστοχη αποστροφή της MacKinnon, το νομικό σύστημα βλέπει τη συνουσία στο βιασμό, εκεί που τα θύματα βλέπουν το βιασμό στη συνουσία. Πρόκειται για μια πραγματική στροφή της κριτικής κοινωνικής θεωρίας στο γενετήσιο πεδίο (“sexual turn”)¹⁰.

Η ριζοσπαστική στάση κριτικάρεται ως απολυτοποιούσα και ουσιοκρατική, επειδή θεωρεί a priori και συλλήβδην όλες τις γυναίκες υποταγμένες, ως αντιπαραγωγική δικαιοπολιτικά, επειδή αποτρέπει συμμαχίες που θα επέτρεπαν νομοθετικές αλλαγές και ως ουτοπική, επειδή η καταπίεση καταπολεμάται μόνο με την πλήρη υβριδοποίηση του έμφυλου στοιχείου, ώστε να αυτοκαταργηθεί βαθμιαία¹¹. Η κριτική αυτή δεν ευσταθεί, διότι 1) είναι ρηχή: η μη επιβεβαίωση σε όλες τις γυ-

ναίκες είναι άσχετη με την παρουσία ή όχι μιας «βαθείας δομής» καταπίεσης, 2) είναι αφελής: το αν η θεωρία δεν είναι από πλευράς πολιτικής τακτικής καλή, δεν αναιρεί την αλήθεια της. Αλλιώς, αληθές είναι ότι είναι εύκολα επιτεύξιμο. 3) Προβαίνει σε λήψη του ζητουμένου. Γιατί άραγε η υβριδοποίηση δεν είναι ουτοπική και η δύσκολα επιτεύξιμη πολιτική στάση είναι; Ίσα-ίσα που πολύ «ρεαλιστικά» οι MacKinnon και Dworkin πρότειναν και σχέδιο νόμου κατά της πορνογραφίας (προβλέποντας και δικαίωμα αποζημίωσης των θυμάτων της), αλλά αυτό απορρίφθηκε τελικά ως αντισυνταγματικό έναντι της ... ελευθερίας της έκφρασης!¹² Η ριζοσπαστική σχολή πρέπει να θεωρείται λοιπόν ως ο γνήσιος φεμινισμός στη θεωρία του δικαίου, τόσο γιατί είναι διαφωτιστικός όσο και επειδή είναι ενοχλητικός. Άξια μνημόνευσης είναι μεθοδολογικά η εκκίνηση από την εξαίρεση (κατά τον σμιτιανό τρόπο!)¹³.

3) Ο πολιτισμικός φεμινισμός (ή «της διαφοράς»). Αυτός τάσσεται τόσο κατά του φιλελευθερισμού (δεν υπάρχουν «πρόσωπα», αλλά άνδρες και γυναίκες), αλλά και κατά του ριζοσπαστισμού (η διαφορά των φύλων δεν πρέπει να νοείται μόνο ως καταπίεση). Κύριες εκπρόσωποι είναι η ψυχολόγος Carol Gilligan¹⁴ και η νομικός Robin West. Κατά την Gilligan η επίλυση ηθικών διλημάτων γίνεται διαφορετικά από τα αγόρια και διαφορετικά από τα κορίτσια, τα πρώτα υιοθετούν ένα κώδικα δικαιωμάτων (“an ethic of rights”), τα δεύτερα μια ηθική της (δια-προσωπικής) φροντίδας (“ethic of care”). Ο νόμος λοιπόν μεροληπτεί υπέρ του μοντέλου των αγοριών. Την ηθική της φροντίδας ανάγει η West στην «αρχή της σύνδεσης» (“connection thesis”), δηλ. στην εξ υπαρχής (ενεργεία ή δύναμη) υλική σύναψη των γυναικών με τα άλλα ανθρώπινα όντα. Πρότυπο εδώ είναι η μητρότητα, που σε αντίθεση με τη ριζοσπαστική σχολή εκτιμάται θετικά και όχι ως εισβολή σε δικαιώματα¹⁵.

12. Βλ. και Penner/Melissaris 2012: 231, 237-8. Για τη φεμινιστική κριτική στην πορνογραφική βία qua aliud έναντι της ελευθερίας της έκφρασης, βλ. Harel 2015: 610-4. Πρβλ. πάντως Bix 2007: 325-8.

13. Πρβλ. συναφώς και την πολύ ενδιαφέρουσα σύνδεση του χειραφετικού πολιτικού προτάγματος του φεμινισμού με την αναστροφή της γραμμικής θεώρησης της ιστορίας ως εξέλιξης που καθορίζουν οι νίκες των εκάστοτε κυρίαρχων, με την αναμνημόνευση, άρα, των «ηττών» και του πνεύματός τους, σε πείσμα της περιθωριοποίησής τους ως «εξαιρετικών» καταστάσεων, από την Varika 2009: 95-8, 109-11. Σε αυτό το πλαίσιο τα δικαιώματα είναι πάντοτε «προς επείγουσα κατάκτησή τους» και όχι τετελεσμένα «γεγονότα», το δε όποιο υποκείμενο της δικαιοπολιτικής πράξης συνιστάται ακριβώς από αυτήν την τελευταία, στην οποία πάντοτε καλεί το δικαίωμα ως διακήρυξη του εαυτού του (ό.π. 130). Η χειραφετική πράξη του φεμινισμού συνίσταται εν τέλει στην κατάκτηση μιας ουδέτερης στάσης, που αποπραγματοποιεί τη έμφυλη διαφορά για να υλοποιήσει –παρ’ όλους τους καταναγκασμούς των πραγμάτων– μια συλλογική απόφαση απελευθέρωσης (πρβλ. ό.π. 158-61).

14. Με το –κλασικό της πλέον– έργο “*In a Different Voice*”, που πρωτοεμφανίστηκε το 1982. Βλ. νεωστί και Gilligan 2016: passim.

15. Βλ. για τον φεμινισμό της διαφοράς και Penner/Melissaris 2012: 232-3, Bartlett 2000: 536-7, Bix 2007: 324, Κραβαρίτου 1996: 119-20, 169-70, 192-3. Για την ηθική της φροντίδας στην Gilligan και την δι’ αυτής ενίσχυση της θέσης περί ενός ελαχίστου ηθικού πλουραλισμού, βλ. και Maihofer 2000: passim. Για το έργο των Gilligan και West και την κριτική του πρόσληψη, βλ. και Freeman 2014: 1083-4.

7. Βλ. σχετικά και Κραβαρίτου 1996: 89-90, 111-3.

8. Βλ. π.χ. την επιχειρηματολογική στρατηγική της Nagl-Docekal 2001: Κεφάλαια 1, 3 και 4.

9. Για την θεωρία της ανδρικής κυριαρχίας και το σχετικό αντιπρόταγμα της άρσης της υποταγής των γυναικών σε αυτή (“non-subordination”), βλ. Bartlett 2000: 533-6. Ειδικά για το ριζοσπαστικό φεμινισμό στην εγκληματολογία και ειδικότερα ακόμη σε σχέση με την εγκληματικότητα των γυναικών, βλ. και Jones 2013: 259. Ευρύτερα για τη σχέση φεμινισμού και εγκληματολογίας, βλ. και Williams 2012: 523-52.

10. Βλ. για όλα αυτά και Penner/Melissaris 2012: 230-1, 236-8, Κραβαρίτου 1996: 191-2, Bix 2007: 324. Για τον έμφυλο χαρακτήρα της νομικής γλώσσας, βλ. και Freeman 2014: 1092-3.

11. Penner/Melissaris 2012: 231.

Ο φεμινισμός της διαφοράς αξιοποιεί προσφορότερα από άλλα ρεύματα φεμινιστικής σκέψης τον «γυναικείο νομικό πραγματισμό», την υπέρβαση τουτέστιν της διχοτομικής-μανιχαϊκής και καθολικεύουσας νομικής σκέψης που προσιδιάζει στους άνδρες¹⁶, συνάδει δε προς την ανάλυση εκείνη βάθους, που αναγιγνώσκει στον ανδροκεντρικό «Νόμο του Πατέρα» της ψυχανάλυσης την αποτύπωση ενός κόσμου βίας, στέρσης και θανάτου έναντι της γυναικείας-μητρικής αγάπης για τη φύση και τη ζωή, την πράξη του δήμιου (τουτέστιν του ποινικού συστήματος στην αρχαιότητα/αρχεγονότητά του!) έναντι της άφρασης στη ραθυμία και την παρόρμηση, εν τέλει τη θεμελιώδη φενάκη (“*illud*”) πάνω στην οποία στηρίζεται η «ενόρμηση του κυριαρχείν» (“*libido dominandi*”), της οποίας όλη την άδοξη ματαιότητα διαβλέπουν πολύ καθαρά (και με κάποιο είδος οίκτου) οι γυναίκες, παρά τον κοινωνικό τους αποκλεισμό ή καλύτερα ακριβώς εξ αιτίας του!¹⁷ Έναν εξτρεμισμό της διαφοράς, υπό την έννοια της μη συγκρισιμότητας, της ριζικής ασυμμετρίας στη σχέση των δύο φύλων, ώστε να πρέπει να ιδρυθεί ένα αυτόνομο γυναικείο δίκαιο (νοούμενο ως *aliud* σε σχέση με το παραδοσιακό ανδροκρατικό), πρεσβεύει το ιταλικό φεμινιστικό κίνημα του “*affidamento*”¹⁸.

Η κριτική που ασκείται στους υπέρμαχους της «διαφοράς» είναι ο καταλογισμός ενός έστω και αθέλητου συντηρητισμού —η ριζοσπαστική σχολή αντιδρά εδώ ειρωνικά και σκληρά, θεωρώντας λίγο-πολύ τη θεωρία ως εκλογίευση της ταύτισης των γυναικών με τους “*caretakers*”, π.χ. τη «μανούλα», τη νοσηλεύτρια, την αποκλειστική νοσοκόμα, τη «δασκαλίτσα» κ.λπ.—, αλλά και ορισμένες ουσιολογικές, ιδίως αναφορικά με την αρχή της σύνδεσης. Αν και η κριτική αυτή είναι λίγο αυστηρή, ευστοχεί στο ότι η θεωρία της «διαφοράς» «εξημερώνει» και «ειρηνοποιεί» υπερβολικά το γυναικείο (πολιτικό και νομικό) κίνημα. Κυρίως όμως η ριζοσπαστική Σχολή υπερτερεί (όπως και έναντι του φεμινιστικού φιλελευθερισμού) γιατί είναι *αναστοχαστικά πλουσιότερη και μη σχηματική*, αποκτώντας έτσι αναλυτική επάρκεια (επαληθευσιμότητα). Η ριζοσπαστική σχολή δεν θα επέλεγε δογματικά ούτε ότι ζεύγη έμφυλων χαρακτηριστικών (όπως ορθολογικό/ανορθολογικό, ενεργητικό/παθητικό, διανοητικό/συναισθηματικό, πολιτιστικό/φυσικό, ισχύς/ευαισθησία, αντικειμενικό/υποκειμενικό, αφηρημένο/συγκεκριμενικό, βάσει αρχών/βάσει προσώπων κατά τον «Πίνακα του Olsen») δηλώνουν ανισότητα αλλά δεν πρέπει να σεξουαλικοποιούνται (φιλελεύθερος φεμινισμός), ούτε ότι αυτά δηλώνουν το φύλο, αλλά δεν σημαίνουν οπωσδήποτε ιεραρχία (φεμινισμός της διαφοράς). Μπορεί ένας άνδρας να κρίνει ηθικά ζητήματα βάσει προσωπικών ευαισθησιών και μια γυ-

ναίκα βάσει αρχών, αλλά το κοινωνικό στερεότυπο πάλι θα λειτουργήσει (π.χ. θετικά για τον ευαίσθητο άνδρα εάν αποφασίζει τελικά με σθένος, αρνητικά για την γυναίκα αρχών, που στιγματίζεται ως «υστερική» ή «φωνακλού»). Ιδίως όμως ισχύει ότι υπάρχουν ορισμένα αξονικά ζεύγη αντιθέτων που δεν αλλάζουν ούτως ή άλλως ποτέ και έτσι αποκάλυπτουν την ανδρική κυριαρχία (π.χ. το ζεύγος «ισχύς/ευαισθησία»). Η ανδρική κυριαρχία αποκάλυπεται ακριβώς από την προτεραιότητα που δίδεται στη σθεναρή υπεράσπιση θέσεων παρά στην εκφραστική ευαισθησία (έστω και υπέρ αρχών)¹⁹.

4) Ο *μεταμοντέρνος* φεμινισμός, που κορυφώνει και γενικεύει το φεμινισμό της «διαφοράς». Εδώ έχουμε τα γνώριμα χαρακτηριστικά της σκέψης της μετανεωτερικότητας: καχυποψία προς τις μεγάλες θεωρίες-αφηγήσεις, αποσπασματικότητα της αλήθειας και του νοήματος, αντίθεση στην παραδοσιακή αναπαραστατική σκέψη (“*representational thinking*”), υιοθέτηση του προοπτικισμού (κληρονομιά από τον Nietzsche!), σύλληψη του υποκειμένου ως εκ-κέντρου, πολύμορφου και ενδεχομενικού και της έμφυλης διαφοράς ως μη οντολογικής αλλά «σημειωτικής», εγγενώς «μη αποφασισιμής» («ανεπίκριτης») (“*undecidability thesis*”). Έτσι, π.χ. υποστηρίζει η Mary Joe Frug, ότι ο νόμος εγκαθιστά τη διαφορά των φύλων μέσω ενός συστήματος σημείων, που επιτρέπει την τρομοκράτηση των γυναικών, τον αυτοπεριορισμό τους στο μητρικό ρόλο (“*mothering*”) και τη σεξιστική τους υποδούλωση. Η Drucilla Cornell τονίζει τον εύθραυστο χαρακτήρα της «ετεροκανονιστικότητας» (“*heteronormativity*”). Καθώς απορρίπτεται κάθε ουσιολογική θεώρηση της έμφυλης διαφοράς, το υποκείμενο γίνεται αντιληπτό ως «έμφυλοποιημένο όν» (“*sexuate being*”), χωρίς σαφή, δεδομένο και μονοσήμαντο προσανατολισμό για την ταυτότητα του. Στις ενστάσεις, ότι έτσι αφ’ ενός γίνονται παραχωρήσεις προς το φιλελευθερισμό, αφ’ ετέρου δε και κυρίως δεν μπορεί να υπάρξει κριτήριο βάσει του οποίου είναι δυνατή μια κριτική στάση απέναντι στο ισχύον δίκαιο, ώστε ο δικαιοπολιτικός ακτιβισμός να αυτούποσκάπτεται, οι υπέρμαχοι της μετανεωτερικής φεμινιστικής σχολής απαντούν ότι το ένα δεν αναιρεί το άλλο και ότι υπάρχουν πάντοτε δυνατότητες αντίδρασης έξω από δογματικά αφηγηματικά πλαίσια²⁰.

Οι απαντήσεις αυτές ωστόσο μάλλον μεταθέτουν το ζήτημα. Ο μεταμοντέρνος φεμινισμός είναι μια εφαρμογή του μετανεωτερικού λόγου σε ένα πεδίο, το πολιτικο-νομικό, όπου η πράξη και οι καθαρές στάσεις είναι απαραίτητες²¹. Η υπόσκαψη της έννοιας του αυτόνομου υποκειμένου συλλήβδην δεν έχει αξία, στο βαθμό που αυτή η έννοια μπορεί να νοηθεί και κριτικά, σε σύναψη δηλαδή με έννοιες του αγαθού,

16. Βλ. σχετικά και Κραβαρίτου 1996: 79-82.

17. Bourdieu 1996: 56-74, 96 σημ. 13. Από εκεί ο Bourdieu δεν θα διστάσει να ειρηγηθεί μια συλλογική δράση κοινωνικής ανασυμβόλησης, θα λέγαμε (ό.π. 90-2). Σημειώνει ότι αυτή η δράση πρέπει να «αποβλέπει στο να οργανώνει μια *συμβολική πάλη*, ικανή να *αμφισβητήσει* πρακτικά όλες τις σιωπηρές προϋποθέσεις της φαλλοναρκισσιατικής θεώρησης του κόσμου» (ό.π. 90, η έμφραση στο κείμενο). Βλ. για μια ευρύτερη θεώρηση των θεμελίων που γεννούν τις θεματικές αυτές και Bourdieu 2015: Κεφάλαια 3-5.

18. Βλ. σχετικά και κριτικά Κραβαρίτου 1996: 170-1. Ας σημειωθεί, ότι ο ιταλικός φεμινισμός των μέσων της δεκαετίας του ’70 υπήρξε ένας βασικός πυλώνας της αντισυστημικής και «ασυμβίβαστης» Αριστεράς που έγινε πανευρωπαϊκά γνωστή ως «εργατική αυτονομία» (“*autonomia operaia*”). Βλ. σχετικά και Castellano et al. 1996: 231.

19. Penner/Melissaris 2012: 233-4, Bix 2007: 324-5.

20. Elsuni 2006: 173-80. Βλ. για την —όχι χωρίς δυσκολία— οικείωση του μεταμοντερνισμού από το φεμινιστικό λόγο και Chanter 2000: passim. Βλ. για την οικειοποίηση της μετανεωτερικής στάσης στη φεμινιστική θεωρία του δικαίου, Freeman 2014: 1091-2. Βλ. συνολικά και Penner/Melissaris 2012: 234-5, 240-58. Για τη δυσκολία συναίρεσης της κριτικής των ιδεολογικών καθολικεύσεων με την αναγκαιότητα προσφυγής και στο νόμο, βλ. και Cornell 1992: 103-5.

21. Υπέρ της αντιπατριαρχίας ως σημείου αναφοράς του (έτσι κατ’ ανάγκη μερικευτικού [“*particularist*”]) φεμινιστικού λόγου, νοούμενου σε αντίθεση προς μια αδιαφοροποίητη μεταμοντέρνα αντιουσιολογία, βλ. Madden Dempsey 2009: 129-35.

ώστε να μπορούμε να φανταστούμε ένα ηθικό υποκειμένο της ευθύνης, του ορθού λόγου και της αξιοθεσίας, διάφορο του αδέσμευτου ή ασώματου υποκειμένου της κλασικής μεταφυσικής ή υπερβατολογικής σκέψης. Η συλλήβδην αποσύνδεση υπόστασης και έννοιας της γυναίκας κατά τον τρόπο π.χ. της Irigaray («ένα φύλο που δεν είναι ένα/υποστατό»: “un sexe qui n'en est pas un”) ή της Kristeva («η γυναίκα δεν μπορεί να είναι»: “une femme ne peut pas être”) είναι μια ξεκάθαρα αντι-(δικαιο)πολιτική στάση²².

Εδώ ανοίγει βέβαια μια τεράστια συζήτηση, φρονώ όμως ότι απόψεις που υπερασπίζονται ως «δικαίωμα» των γυναικών π.χ. το να εμπορευούνται το σώμα τους ή το να μετέχουν στην πορνογραφική βιομηχανία, δεν μπορούν καν να θεωρούνται φεμινιστικές. Πρόκειται μάλλον για απόψεις που απηχούν ένα πνεύμα ευδαιμονισμού «αναρχοφιλελεύθερης» κοπής (ας πούμε à la Nozick!) και συγκεκριμένης ταξικής αναφοράς (π.χ. των ηρωϊδων ταινιών του Buñuel). Επίσης, η συλλήβδην απόρριψη των «μεγάλων αφηγήσεων» δεν επιτρέπει την καταδίκη ορισμένων ειδικών εγκλημάτων, όπως π.χ. η κλειτοριδεκτομή. Αυτά, θεωρούμενα ίσως ως «πολιτισμικά» (“cultural crimes”), δικαιούνται πιθανόν, κατά τη μεταμοντέρνα αντίληψη, ιδιάζουσας, προδήλως επεικειούς, μεταχείρισης!²³ Την πιο ανάγλυφη περίπτωση νομικού αδιεξόδου από τη σύγκρουση των πολιτικών θεμελίων του κοσμικού κράτους και της αδιάσπαστης προαγωγής της διαφοράς παριστά αναμφίβολα η αντίθεση μεταξύ της πολιτειακής “laïcité” και της μουσουλμανικής ενδυματολογίας στη Γαλλία.

5) Ο *συνδυαστικός* φεμινισμός, που συγκεράζει τη φεμινιστική κριτική με τον αντιρατσισμό (και ενδεχομένως με το ταξικό ζήτημα). Στο έργο της Patricia Hill Collins τονίζεται η παράλειψη της φεμινιστικής θεωρίας να ασχοληθεί με τις μαύρες και φτωχές γυναίκες (ιδίως στις ΗΠΑ). Συνήθως πρόκειται εδώ για σχολές σκέψης που εντάσσονται στη λεγόμενη «κριτική φυλετική θεωρία» και δεν αφορούν κατά κύριο λόγο ή αποκλειστικά το γυναικείο ζήτημα, αλλά τα βιώματα περιθωριακών ομάδων, π.χ. των Λατίνος, των Αμερικανών μεξικανικής καταγωγής («Σικάνος»), των Αφροαμερικανών ή των ομοφυλόφιλων και διαφυλικών (η περίφημη “queer theory”) και τη σχέση τους με το λόγο του δικαίου. Κατά την Kimberlé Crenshaw, η έγχρωμη γυναίκα καταπιέζεται όχι μόνο από την ανδροκρατική δομή της κοινωνίας, αλλά από ένα σύνολο παραγόντων (όπως η φυλή ή η κοινωνική «υπόταξη»), που την υποτιμούν έναντι και των μη έγχρωμων γυ-

ναικών. Η διαφορά συνεπώς εγγράφεται και στο εσωτερικό της ίδιας της γυναικείας ταυτότητας λόγω μιας ενιαίας δομής βίας, που διέρχεται εγκάρσια όλες τις ταυτότητες («διατηρηματικότητα», “intersectionality”). Κατά την Angela Harris, η γυναικεία ταυτότητα είναι πολυσιδιάχτη (“multiplicitous self”), δεν μπορεί να ανάγεται στη συλλογική θυματοποίηση, είναι επινόηση και όχι διαπίστωση βάσει οντολογικών ιδιοτήτων και η διαμόρφωσή της μπορεί να εμπνεύσει μια γενικότερη πέραν του φεμινισμού χειραφετική δημιουργικότητα²⁴.

Ο συνδυαστικός φεμινισμός συγχρονίζεται με την προϊούσα μετεξέλιξη του φεμινιστικού κινήματος: καθώς η φεμινιστική κριτική του δικαίου είχε τέτοιες θεσμικές επιτυχίες, ώστε να γίνεται πλέον λόγος για ένα «φεμινιστικό κυβερνητισμό» (“governance feminism”), ο φεμινιστικός περί δικαίου λόγος, αντί να εμμένει στην εστίαση στην έμφυλη διαφορά εντός του θετικού δικαίου, εκτείνεται πλέον σε μια ολιστική κριτική του δικαίου και δη του ποινικού²⁵. Μια περαιτέρω διακλάδωση του συνδυαστικού μοντέλου φεμινιστικής κριτικής ανάλυσης συνιστά η ώσμωση με τις *μετααποικιακές σπουδές*. Η ώσμωση αυτή διαφέρει από την επιπρόσθεση στον «καθαρό» φεμινισμό ενός ακόμη κριτικού πεδίου αναφοράς, συνιστώντας, αντίθετα, μια διεύρυνση και εμβάθυνση του φεμινιστικού φάσματος ανάλυσης κατά τις διαστάσεις εκείνες που υπερβαίνουν και μεταλλάσσουν εκ θεμελίων τα αυτονόητα ενός «καθαρού» φεμινιστικού λόγου, όπως είναι ο σύγχρονος ιμπεριαλισμός (και ο «αυτοκρατορικός λόγος» του), ο ευρωκεντρισμός της «κριτικής» (π.χ. ο «λευκός» φεμινισμός) ή η ίδια η πλαισίωση της κατανόησης (είτε αυτής του κυρίαρχου επιστημικού βλέμματος είτε αυτής της «εθνικής απελευθέρωσης») από την αποικιοκρατία²⁶. Συνδυαστικό είναι υπό ευρύτερη έννοια το μοντέλο της *Judith Butler*, το έργο της οποίας είναι φιλοσοφικά ευρύτερο του φεμινισμού. Κύριο στοιχείο της φεμινιστικής θεωρίας της Butler είναι η *επιτελεστικότητα* (“performativity”), που αντιδιαστέλλεται προς την κλασική νομική προσέγγιση σε θέματα ρατσισμού και ομοφοβίας. Αφορμές της μεταλεριανής προσέγγισης υπήρξαν οι ομοφυλόφιλοι άνδρες στον αμερικανικό στρατό ή η κοινωνική αντιμετώπιση και η αυτοκατανόηση των λεσβιών. Κατά την προσέγγιση των ερευνημένων θεμάτων βάσει της επιτελεστικότητας, θεωρείται ότι το δικαίωμα υπάρχει όταν και εφ’ όσον ασκείται, δεν το επικαλούμαστε ως κάτι προϋπάρχον που βλάπτεται και τότε γεννά αξιώσεις με βάση το νομικό λόγο. Ακόμη και το ίδιο το υποκείμενο διαμορφώνεται από την κλήση του ονόματός του, την οποία προσλαμβάνει, ακόμη και ως επιτιμητική ή προσβλητική, ανακωδικοποιώντας και μετασχηματίζοντάς την. Δεν πρόκειται, βέβαια, για εκ του μηδενός διαμόρφωση, για *ιδρυση*, αλλά πάντα για *αναδιαμόρφωση* του υποκειμένου, δηλαδή για την *επαναλαμβανόμενη* (αυτο)θέ-

22. Μια προσπάθεια εναρμόνισης της κριτικής φεμινιστικής σκοπιάς με την παραδοχή ενός ελαχίστου ηθικού εαυτού, νοούμενου ως μιας συνεκτικής υπόστασης με αυτοσυνειδησία, βλ. σε: *Friedman 2000: passim*. Υπέρ της δυνατότητας μιας φεμινιστικής ανασυγκρότησης του ορθοπρακτικού λόγου, βλ. *Jaggar 2000: 235-42*. Βλ. και την κριτική της *Kraβarίτου 1996: 64-6*. Στην Irigaray επανερχόμαστε πιο κάτω (υπό II. 5 in fine).

23. Βλ. για το μετανεωτερικό φεμινισμό του δικαίου και τις πιο πάνω σχετικιστικές καταλήξεις του και *Bartlett 2000: 537-40*. Πρβλ. πάντως και τον αντίλογο στην κριτική του φεμινιστικού μεταμοντερνισμού, σε *Weedon 2000: passim*. Τη σωματική ακεραιότητα ως όριο της ανοχής της πολιτισμικής διαφορετικότητας τονίζει, ορθά, η *Kraβarίτου 1996: 212-4*. Πρβλ. πάντως μια «φεμινιστική» υπεράσπιση του δικαιώματος στο σαδομαζοχισμό σε: *Cowan 2010: passim*, όπως και για το μετανεωτερικό φεμινισμό ως όχημα απενοχοποίησης της πορνογραφίας, *Ploscowe 1994: passim*. Πρβλ. ωστόσο την κατ’ αρχήν αντίκρουση της αποδοχής της υστερο-καπιταλιστικής εμπορευματοποίησης-πορνοποίησης του κοινωνικού βίου σε: *Braidotti 2014: 153-4, 324-5, 446-8*.

24. *Elsuni 2006: 180-3, Penner/Melissaris 2012: 235-6, Bix 2007: 328-33*. Για τη συσχέτιση του φεμινισμού όχι μόνο με το φυλετικό ή το ταξικό ζήτημα, αλλά και με αυτό των πολιτισμικών ταυτοτήτων και των συναφών με αυτές ομαδικών δικαιωμάτων, βλ. και *Freeman 2014: 1089-91*. Για την έννοια της «διατηρηματικότητας», βλ. και *Madden Dempsey 2009: 132-5*.

25. *Kotiswaran 2014: 63-82*.

26. *Αθανασίου 136-40, 143, 147-8*. Η συγγραφέας εισηγείται ένα δύσκολο εγχείρημα χειραφεσίας: την αποφυγή τόσο της αφομοίωσης των γυναικών του «Τρίτου Κόσμου» στο δυτικό λόγο, που θα μιλά για λογαριασμό τους, όσο και της εξιδανίκευσης της υπεξούσιας γυναίκας ως ηθικής ηρωίδας (ό.π. 150-6).

σπιση του Εγώ μέσα σε ένα συνεχώς προ-δεδομένο πλαίσιο κοινωνικών πρακτικών, που αναιρεί την εμπρόθετη ελευθερία χωρίς να μηδενίζει τις δυνατότητες εναλλακτικών διαπλάσεων φύλου²⁷.

Συναφής με την θέση περί επιτέλεσης είναι και η θέση για τη ριζική απο-ουσιοποίηση του έμφυλου ζητήματος που προβάλλεται μαζί με μια ριζική κριτική της «ταυτότητας». Κατά την Butler τόσο το βιολογικό γένος, όσο και το κοινωνικό φύλο είναι κοινωνικές κατασκευές. Αλλά και η απολυτοποίηση του λεσβιακού στοιχείου για την υπερνίκηση της ετεροκανονιστικότητας απορρίπτεται υπέρ μιας πλαγιοκοπούσας την εξουσία και το λόγο της στρατηγικής υπόσκαψης των ταυτοτήτων, όπως φαίνεται από τη σύγκρουσή της με τις θέσεις της M. Wittig²⁸.

Ανάλογα ευρύ, θίγοντας ζητήματα ανισότητας και κοινωνικοπολιτικής σύνταξης είναι και το έργο της Wendy Brown, π.χ. σε σχέση με τη διαχείριση των μεταναστευτικών ροών και των ανασφαλών «περιφραγμένων κρατών» ή σε σχέση με την ανεκτικότητα ως κεκαλυμμένη μορφή καθεστωτικής διακυβέρνησης²⁹. Μια ενδιαφέρουσα σύγκρουση ιδεών αναπτύχθηκε ανάμεσα στο κονστρουκτιβιστικό μοντέλο για το φύλο της Butler και στην ιδιόμορφη εκδοχή του γαλλικού φεμινισμού που εκφράζει η Luce Irigaray. Η τελευταία εμμένει στη σημασία της ανατομίας και μάλιστα θεωρεί σημαντική τη γυναικεία ανατομία κατά το ότι αυτή επισημαίνει συμβολικά το χωρισμό δίχως απώλεια μιας ευρύτερα περιεκτικής ταυτότητας που ευνοεί την επαφή και τη συνάντη-

ση ως μοντέλο του μετανεωτερικού υποκειμένου, λόγος για τον οποίο η Irigaray μιλά, όπως είπαμε, για το γυναικείο φύλο ως αυτό που «δεν-είναι-ένα», ως αυτό που δεν συνιστά μια αποκλειούσα τη διαφορά άτημη υπόσταση³⁰. Κατά την Irigaray η γυναίκα δεν έχει ορισμένη ταυτότητα, χωρίς απ' αυτό να της λείπει η συνοχή, όπως και είναι ξένη στην ιδιοκτησία αλλά οικεία στην εγγύτητα, που ποτέ δεν γίνεται ταυτότητα, η οποία προϋποθέτει την ετερότητα για να την αφομοιώσει στην ίδια. Η γυναικεία «ταυτότητα» είναι τεχνητή, είναι μια «μασκαράτα», που επιβάλλεται στο γυναικείο, θα τολμούσαμε να πούμε, *συνεκτικό χάος*³¹. Η γυναίκα είναι σαν το «υγρό», θολώνει τα σύνορα, καταλύει τις ευστάθειες, δεν είναι «ένα γυναικείο Εγώ»³². Στο όνομα της γυναικείας ιδιαιτερότητας, η Irigaray θα εξορκίσει τη φαλλοκρατική εκδοχή ακόμη και της λακανικής ψυχανάλυσης, όπως και την ταυτοτική λογική του δυτικού φιλοσοφικού λόγου³³.

Στηριζόμενη πάνω στο έργο της Irigaray και ειδικότερα εμβαθύνοντας και αξιοποιώντας περαιτέρω την έννοια της έμφυλης διαφοράς³⁴, η Rosi Braidotti θα αναδείξει το *έμφυλο νομαδικό υποκείμενο* ως νέο τόπο της φεμινιστικής θεωρίας που προκύπτει μέσα από μια έντονη διακειμενικότητα, π.χ. από την ώσμωση με τη φιλοσοφία του Deleuze, από την ανάκτηση της έννοιας της μητρικής υλικότητας/σωματικότητας όπως αυτή αναδύεται από το έμφυλο έτυμο που είναι κοινό στις έννοιες mater/material, από πορίσματα των μεταποικιακών σπουδών κ.λπ. Δεν είναι άλλωστε καθόλου τυχαία η άρνηση/απόθεση της μητρότητας από τον πατριαρχικό λόγο ήδη στις ιστορικές πρωταρχές του. Ο αρχαιοελληνικός παγανισμός δεν γνωρίζει γέννα από μήτρα κανενός σημαντικού θνητού, θεού ή ημίθεου, αλλά και ο μονοθεϊσμός θεωρεί την ιερή σύλληψη άμωμη³⁵. Ας σημειωθεί ότι το αίτημα της Braidotti για διεκδίκηση της χαράς και της ευδιαθεσίας από τις γυναίκες δεν ταυτίζεται με τον προαναφερθέντα νεοευδαιμονισμό ορισμένων μεταμοντέρνων, αλλά νοείται ως κριτική της ασκητικής στάσης με την οποία συνδέονται οι γυναίκες είτε από την πλευρά του επίσημου ηθικισμού είτε από αυτήν της ριζοσπαστικής σοβαρότητας. Ταυτόχρονα, η μητρότητα ως δημιουργία, ως προνομίονα συνεπαφή με τις κοσμικές δυνάμεις, ως εμπειρία της υπέρβασης του εαυτού, εμπειρία απτή στη μεταβολή του ίδιου του σώματος της εγκύου, αποτελεί δείγμα αυτού που τόσο η Irigaray, όσο και η Hélène Cixous αποκαλούν ιδιότυπη «θεικότητα» των γυναικών που εμβάλλει σε φόβο τους άρρενες³⁶. Γι' αυτό και ο

27. Βλ. π.χ. Butler σε: Butler/Spivak 2015: 70, 80-3, Butler 2006: passim. Για να δείξει το εύθραυστο της συνέχειας αυτόνομο υποκείμενο - πρόθεση - αποτέλεσμα και να ανιχνεύσει έτσι τα διάκενα που επιτρέπουν τις ανανομηματοδοτήσεις των γλωσσικών εκφορών μέσω της υποκειμενοποιούσας επιτέλεσης, σημειώνει η συγγραφέας: “Weil die Handlungsmacht des Subjects kein spezifisches Charakteristikum des Subjekts, kein inhärenter Wille oder eine Freiheit ist, sondern ein Machteffekt, ist sie zwar eingeschränkt, aber nicht von vornherein vollständig determiniert” (ό.π. 218). Βλ. και Butler 2009: 58-9, 185-93, καθώς και Αθανασίου 2009: 220-4. Είναι ωστόσο αμφίβολο κατά πόσον η μπατλεριανή σκοπιά αποφεύγει είτε την υπερβολικά γενναιοδωρή εγκατάληψη του κυρωτικού δικαίου ως μοχλού προάσπισης δικαιωμάτων των γυναικών είτε ιδίως τη *φαλκίδευση του Πολιτικού με την αιχμαλώτισή του μέσα στη γλώσσα*. Από την υπερβολή στην αποτροπή της εκνομίκευσης του Κοινωνικού περιπίπτει έτσι κανείς στη *γλωσσοποίηση του ίδιου του Πολιτικού*. Πρβλ. έτσι εν μέρει κριτικά για την «παρωδούσα επιτέλεση», Papacharalambous 2014: 148-9, αλλά και τη δηκτική κριτική στην επιτέλεση του Bourdieu 2015: 197-8. Κατά τον συγγραφέα η μετανεωτερική εστίαση σε αυτήν οδηγεί στην υποκατάσταση της φαντασίωσης της ανατροπής των κοινωνικών κατασκευών στην ίδια την πράξη της καταστροφής τους. Πρβλ. ακόμη την κριτική στην Butler της Βαρίκα 2009: 141-55.

28. Βλ. Butler 2009: 149-83. Κατά τη συγγραφέα η σύλληψη του φύλου μετατίθεται «από το πλαίσιο ενός υποστασιακού μοντέλου ταυτότητας σε ένα πλαίσιο που απαιτεί μια σύλληψη του φύλου ως συγκροτημένης *κοινωνικής χρονικότητας*» (ό.π. 182-3, η έμφαση της Butler). Για τη σύναψη της έννοιας της προσωπικής ταυτότητας με την ανδροκρατική αντίληψη στη φιλοσοφία του νου, βλ. passim και James 2000. Για τη φεμινιστική αξιοποίηση της μεταβλητότητας των γλωσσικών qua κοινωνικών σημάνσεων, βλ. και Hornsby 2000: 97-101.

29. Βλ. π.χ. αντίστοιχα passim Brown 2014, την ίδια 2008. Μια παρουσίαση του δεύτερου αυτού έργου της Brown, βλ. σε: Παπαχαράλμπους, The Art of Crime (e-journal), 2016 (1).

30. Βλ. Irigaray 1985: passim και ειδικά το πραγματικά μαγευτικό στην ανάγνωσή του κείμενο “When Our Lips Speak Together” (ό.π. 205-18), όπου και η κατακλείδα: “You? I? That’s still saying too much. Dividing too sharply between us: all (ό.π. 218). Η συγγραφέας σημειώνει για τη γυναίκα: “Her sexuality, always at least double, goes even further: it is plural [...] But woman has sex organs more or less everywhere” (28). Για την κριτική για ουσιοκρατία στην Irigaray από την Butler, πρβλ. Butler 2009: 57-8, 203 σημ. 54.

31. Irigaray 1985: 31, 132-4, 152-4.

32. Irigaray 1985: 111-2, 120, 122, 148.

33. Irigaray 1985: 63-7, 74, αλλά και 129-30.

34. Βλ. π.χ. Braidotti 2000: passim.

35. Braidotti 2014: 351-2.

36. Braidotti 2014: 204, 206, 360-1, 364. Βλ. για τη γυναικεία απόλαυση και χαρά, αλλά και την ιδιαιτερότητα της γυναικείας σεξουαλικότητας, που υπαινίσσεται ένα δικαιοπολιτικό ριζοσπαστικό άλλο του τύπου από την παραδοσιακή πολιτική στράτευση και

Αριστοτέλης, υπέρμαχος, θιασώτης και απολογητής της ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων και της δουλείας, ένας από τους πατέρες του μισογυνισμού, θεωρεί ότι μόνο το σπέρμα γεννά, η μήτρα είναι σκεύος υποδοχής-αποθήκευσης και η γυναίκα *όν* χωρίς ψυχή³⁷. Η καύση των μαγισσών ακολουθεί αυτή την παρανοϊκή ψύχωση του δυτικού λόγου. Τυχαίο είναι ότι καίγονται οι μάγισσες και όχι οι «μάγοι»; Οι αριετικοί είναι διαφορετική περίπτωση: πρόκειται για την εξόντωση ιδεολογικών, κοσμοθεωρητικών ή πολιτικών (ανδρών) αντιπάλων, όχι για την απάλειψη ενός σκοτεινού είδους ύπαρξης, όπως εθεωρούντο οι γυναίκες-μάγισσες, εξ ου και ο ειδικός, αποκρουστικός και σαδιστικός τρόπος εξόντωσης τους: ταυτόχρονα με τη θανάτωσή τους στην πυρά υποβάλλονταν σε κακοποίηση και οι κόρες τους, σε μια ιεροτελεστική κτηνωδία αμοιβαία ορατή από τα θύματα³⁸. Σε μια συνεπή αποδομιστική προοπτική είναι δικαιολογημένη συνεπώς η φεμινιστική επιφύλαξη έναντι μεταφυσικών ηθικών, όπως η λεβινασιανή, στο βαθμό που η τελευταία π.χ. υποτάσσει τον αγώνα των γυναικών για ευτυχία στο καθήκον εκπλήρωσης της ηθικής επιταγής και τη γυναικεία ελευθερία στο αισθηματολογικό πρότυπο της άπειρα αγαπώσας μητέρας (“sentimentalization of woman”)³⁹.

III. Η επιρροή του φεμινιστικού λόγου στη θεωρία του ποινικού δικαίου

Ας δούμε τώρα κάποιες όψεις επηρεασμού της ποινικής επιστήμης από τις φεμινιστικές έρευνες, χωρίς καμία πρόθεση εξαντλητικής αναφοράς. Σε κάθε περίπτωση προϋποτίθεται ότι το ποινικό δίκαιο δεν προασπίζεται «προ-πολιτικές» αξίες (π.χ. την αυτονομία και ελευθερία του υποκειμένου), αλλά επιτελεί μια λειτουργία διασφάλισης της κοινωνικής τάξεως, που καθιστά τον ιδεαλισμό των αξιών ξεπερασμένο. Ο ρόλος του ποινικού δικαίου είναι έτσι να απορροφά κατ’ αρχάς και να μεταποιεί περαιτέρω κοινωνικές αξιώσεις (και αυτές του φεμινισμού, αν και όσο χρειαστεί) κατά τρόπο που δεν διακρίνεται υποχρεωτικά από συνοχή. Πεδία που θα ενδιέφεραν τη φεμινιστική ανάλυση είναι σε ένα τέτοιο πλαι-

σιο ιδίως αυτά των εγκλημάτων κατά του προσώπου και των «σεξουαλικών» εγκλημάτων⁴⁰.

1. Την εσωτερική διαλεκτική της προστασίας των γυναικών από την *ενδοοικογενειακή βία* δείχνει η αμερικανική νομοθεσία της πρώτης δεκαετίας του 2000, όπου αφ’ ενός αναγνωρίζεται το δικαίωμα της γυναίκας να προσταπίζεται το χώρο της από τον βίαιο σύζυγο που παραβιάζει διάταγμα απομάκρυνσης από την κοινή εστία, ωστόσο σε αντίθεση με έναν άνδρα δικαιολογεί η νομοθεσία αυτή την προβολή θανατηφόρας άμυνας μόνο από φόβο βαριάς σωματικής βλάβης, κάτι ανάλογο δηλαδή με τον εξαναγκασμό, την “duress”, μια κατάσταση πρόκλησης αφόρητης ψυχικής πίεσης που οδηγεί για λόγους αυτοσυντήρησης στο έγκλημα. Εδώ δεν επιβραβεύεται δηλαδή η ενεργητική διεκδίκηση δικαιώματος, αλλά προστατεύεται ένα θύμα με επιτρεπτικό κανόνα δικαίου⁴¹. Αλλά και εντονότερα κατά της ποινικής παρέμβασης στο εσωτερικό της έγγαμης συμβίωσης προβάλλεται κριτικά, ότι έτσι το κράτος δυναστεύει την ιδιωτική σφαίρα οδηγώντας στο διαζύγιο ως λύση⁴². Κατά αυτής της μάλλον ελευθεριακής-νεοφιλελεύθερης στάσης ορθά αντιπροβάλλεται ότι δεν είναι τόσο η διεισδυτικότητα του ποινικού ελέγχου καθεαυτήν το πρόβλημα, όσο η καταφυγή σε αυτόν χωρίς την ανάληψη πρώτα μιας προνοιακής πρόληψης των κοινωνικών αιτιών της ενδοοικογενειακής βίας⁴³.

2. Τη θυματοποίηση και το ευάλωτο των γυναικών αναδίδει αθέλητα και η προστασία από την *παρενόχληση*, ώστε να παρίσταται αναγκαίος ο ανδρικός πατερναλισμός. Ωστόσο, εδώ έχουμε μάλλον ένα παράπλευρο κόστος μιας μορφής ποινικής προστασίας που στο πλαίσιο ενός ποινικού δικαίου πρόσπισης δικαιωμάτων είναι κατ’ αρχήν απολύτως ενδεδειγμένη (ενόψει της γενετήσιας αξιοπρέπειας και της ελευθερίας από φόβο, που διακυβεύεται π.χ. ιδίως στις περιπτώσεις του stalking)⁴⁴.

3. Σχετικά με το *έννομο αγαθό* στο βιασμό, ερωτάται αν αυτός προσβάλλει την αυτοδιάθεση ή την ελευθερία από τη βία. Στη δεύτερη περίπτωση η συνουσία χωρίς συναίνεση αν γίνεται χωρίς βία δεν είναι βιασμός (“unwanted but not forced sex”). Ανάμεσα σε αυτές τις απόψεις κινείται η θεωρία ότι ο βιασμός αποτελεί «εισβολή στη σωματικότητα του προσώπου» (“invasion of an embodied person”), άρα προσβάλλει την ακεραιότητά του, όχι απλώς την αυτονομία του. Συναφής με την προσβολή της ακεραιότητας είναι η άποψη που θεωρεί τον βιασμό προεκκόντως ως βλάβη της ηθικής υπόστασης του προσώπου της γυναίκας. Κατά την ριζο-

Irigaray 1985: 157, 160, 163, 165-7, 191, 196-7, 203-4. Σημιώνει η Irigaray: “Neither as mother nor as virgin nor as prostitute has woman any right to her own pleasure” (ό.π. 187). Η συγγραφέας ανακαλύπτει μια, ως την πούμε «υπερβατολογική», ομοφυλοφιλία στον ανδροκεντρικό λόγο (“hom(m)o-sexuality”), στο βαθμό που ο λόγος αυτός καλλιεργεί μια πράξη που εξουσιάζει αλλά δεν τολμά να επικοινωνήσει με τη γυναίκα (ό.π. 171-2, 185, 192-3). Με αξεπέραστης ωριμότητας λόγο θα αποδώσει ανάγλυφα η Cixous την ιδιοπροσωπία της «γυναικείας γραφής» (της “écriture feminine”) ως συναιρούσας το λόγο και τη λευκότητα του γάλακτος, το σύμβολο της μητρότητας και της ζωής, με την περίφημη φράση της για τη γυναίκα-συγγραφέα: “There is always within her at least a little of that good mother’s milk. She writes in white ink”. Βλ. σχετικά, αλλά και κριτικά από δικαιοπολιτική άποψη Nagl-Docekal 2001: 95-104, που καταλογίζει μια αμφιρρέπεια ως προς την υπέρβαση του αντιθετικού ζεύγματος «άρρεν-θήλυ» επίσης και στην Kristeva: ό.π. 105-9.

37. Braidotti 2014: 359, για το «Περί Ζώνων Γενέσεως».

38. Βλ. τις ανατριχιαστικές αυτές λεπτομέρειες σε: Federici 2011: 250-1.

39. Cornell 1992: 85-9.

40. Βλ. για αυτή τη σκοπιά Farmer 2016: passim (και δη Κεφάλαια 8-9).

41. Papacharalambous 2014: 144-5.

42. Βλ. π.χ. Suk 2009: passim (και δη 689-92). Για το ζήτημα της σχέσης ιδιωτικού-δημοσίου στη φεμινιστική θεωρία, βλ. και Freeman 2014: 1087-9, Wagner DeCew 2015: 590-2.

43. Gruber 2009: 696-7, Collins 2009: 699. Δεν αμφισβητείται σε κάθε περίπτωση, ότι, στο γενικότερο πλαίσιο της μεγαλύτερης σε σχέση με τους άνδρες θυματοποίησης των γυναικών, η ενδοοικογενειακή βία συντελεί τα μάλα στην αύξηση του σκοτεινού αριθμού των εγκλημάτων κατά των γυναικών, αφού εκεί προνομιακά η θυματοποίηση τους δεν καταγγέλλεται από τις ίδιες. Βλ. σχετικά και Συκιώτου 2009: passim και δη 438-42. Για την οπτική του φύλου στην ενδοοικογενειακή βία, βλ. και Μηλιώνη 2009: 478-82.

44. Για τον καθαρά έμφυλο χαρακτήρα της παρενόχλησης, βλ. και Μηλιώνη 2009: 634-6.

σπαστική φεμινιστική θεώρηση όλες οι φαλλοκολπικές σχέσεις είναι ήδη δυνάμει βιασμός, γιατί στηρίζονται στην ασύμμετρη και κοινωνικά υποστηριζόμενη από τη φαλλοκρατική λογική σχέση του θετικά αξιολογούμενου ενεργητικού προς το αρνητικά αξιολογούμενο παθητικό στοιχείο, λογική που αποτυπώνεται σε ό,τι ορθά οι υπέρμαχοι του φεμινισμού αποκαλούν «πολιτισμό του βιασμού» (“rape culture”). Η άποψη αυτή, υποστηριζόμενη π.χ. από την Michelle Madden Dempsey και τον Jonathan Herring, όσο και εάν είναι ακραία, είναι η ορθότερη. Έτσι, αν και δεν είναι κάθε ετεροφυλόφιλη συνεύρεση βία, η διείσδυση ως καθεαυτήν βίαιη ενέργεια (με την έννοια της άσκησης μυϊκής δύναμης) και κυρίως ως πράξη επενδυμένη από την μισογυνική κοινωνική σημασιολόγηση που ευνοεί το ενεργητικό έναντι του παθητικού στοιχείου, είναι κατ’ αρχήν ουσιαστικό άδικο (“prima facie wrong”), δηλαδή μια αφηρημένη διακινδύνευση του γυναικείου προσώπου που μπορεί απλώς να μην είναι άδικη τελικά in concreto (σε αντίθεση με την κρατούσα άποψη ότι μπορεί εξ’ αρχής να διακριθεί ο βιασμός από τη συνουσία και ότι αυτή είναι κατ’ αρχήν ηθικά ανεκτή ή και επιδοκιμαστέα, μόνο δε εξαιρετικά άδικη)⁴⁵.

4. Σε ό,τι αφορά το ρόλο της *έλλειψης συναίνεσης* του θύματος στο βιασμό: κατ’ αρχήν η συναίνεση συνίσταται σε έκφραση επιθυμίας προς συνουσία, δεν αρκεί να εκφράζεται απλή παραίτηση από το δικαίωμα άρνησης (“to consent is to intend, not just to waive”), δεν αρκεί να συνάγεται απλώς, δεν χρειάζεται, για να θεωρηθεί ότι λείπει, το θύμα να αντιτάχεται. Από την άλλη πλευρά η εστίαση στην απόδειξη της μη συναίνεσης παραβλέπει την τυχόν βία στην εκάστοτε επίδικη περίπτωση, τείνοντας να κενώνει το ίδιο το έγκλημα από κρίσιμα εννοιολογικά του στοιχεία και έμμεσα μεταθέτοντας σε ζητήματα υποκειμενικής υπόστασης τα θέματα αντικειμενικού αδικού (τι κατάλαβε ο δράστης και όχι τι έγινε). Συναίνεση δοθείσα σε συγκεκριμένα κράτους βίας (ομηρία, τυραννική σχέση κ.λπ.) οφείλει συνεπώς να μην θεωρείται κρίσιμη. Ενδιαφέρον θα παρουσίαζε σε κάθε περίπτωση η άποψη που, χωρίς να υποτιμά το ειδικό αδικο του βιασμού, προκρίνει τη δημιουργία προνομιούχων εγκλημάτων, όταν μια εν τοις πράγμασι δοθείσα συναίνεση είναι αδρομερώς πλήρης ως προς το κρίσιμο γνωστικό και βουλητικό στοιχείο της. Έτσι, η επίτευξη συνουσίας κατ’ εκμετάλλευση μιας ιεραρχικής θέσης θα μπορούσε να τιμωρείται ως αθέμιτη γενετήσια συμπεριφορά (“sexual misconduct”), ενώ βεβαίως η πρόκληση πλάνης στην ελθούσα σε συνεύρεση περί τις ιδιότητες του «δράστη» (επαγγελματικό ή κοινωνικό κύρος κ.λπ.) δεν θα μπορούσε ποτέ να θεωρείται εξαπάτηση που στερεί τη δοθείσα συναίνεση από τη δεσμευτικότητα της⁴⁶.

5. Αλλά αυτά όλα κινδυνεύουν να καταντήσουν *ενδοποινολογικές μικρολογίες*. Αυτό που ο φεμινισμός συνεισφέρει στη συζήτηση για το βιασμό είναι η *ολιστική του προσέγγιση ως πράξης μίσους, δομικά όμοιας με το ρατσιστικό έγκλημα* (καθώς, όπως και εκεί, το αντικείμενο προσβολής δεν έχει τόση σημασία όσο το φύλο στο οποίο ανήκει), η υπογράμμιση της συμβολικής του δυναμικής διά της οποίας χωρεί η επιβολή του ετεροκανονιστικού μοντέλου—δεν είναι τυχαία η καταγραφή φαινομένων «σωφρονιστικού βιασμού» (“corrective rape”), όπου οι δράστες επιδιώ-

κουν την συμμόρφωση του θύματος με την καταναγκαστική ετεροφυλόφιλη γενετήσια συμπεριφορά—, αλλά και ο τονισμός της οδύνης, σωματικής και ψυχικής των θυμάτων, οδύνης που συγκαλύπτει ο δικανικός τύπος διερεύνησης «γεγονότων». Η *εσωτερική διαπλοκή βίας και ετεροφυλικού σεξ* παρασιωπάται και έτσι αποτελεί ένα *κοινωνικό φετίχ*, «φυσικοποιείται» δηλαδή, νομιμοποιώντας αντιλήψεις περί κατασκευασμένων κατηγοριών εκ μέρους των θυμάτων, δικαιολογώντας τη γενναιόδωρη παραδοχή πραγματικής πλάνης του κατηγορούμενου περί την ύπαρξη συναίνεσης κ.λπ.. Από τη συνεύρεση με το θύμα του trafficking και της εντός γάμου συνουσία με μια κακοποιημένη γυναίκα μέχρι τη δημιουργία ενός κλίματος εξαναγκασμού, πρόκειται για ό,τι οι φεμινίστριες ονομάζουν «γενετήσια επιβουλή» (“assaultive sexuality”). Το *νομικό σύστημα διαχειρίζεται τη βία κατά των γυναικών, δεν την απαγορεύει*⁴⁷. Ακόμη και σε επίπεδο προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων οι περιορισμοί της νομικής ιδεολογίας είναι πρόδηλοι. Στην ΕΔΑΔ, Μ. C. V *Bulgaria* (Appl. No 39272/98) της 4.12.2003, κρίθηκε μεν ότι sedes materiae του βιασμού είναι η κάμψη της μη συναίνεσης του θύματος, λόγος για τον οποίο η υπόθεση θεωρήθηκε υπό το πρίσμα των ενδεχόμενων παραβιάσεων των άρθρων 3 και 8 ΕΣΔΑ από κοινού, όμως το Δικαστήριο δεν δίστασε να επιτρέψει την επίκληση του «περιθωρίου εκτίμησης» (“margin of appreciation”) υπέρ της εθνικής δικαιοταξίας ακόμη και στο πεδίο δικαιωμάτων φερομένων ως απολύτων⁴⁸.

6. Τι συνεισφέρει η φεμινιστική κριτική στην αντιμετώπιση του *trafficking*; Στην εμπορία γυναικών για σεξουαλική εκμετάλλευση συσσωρεύονται όλες οι εκδηλώσεις της ανδροκρατίας (βία, σεξουαλική διαθεσιμότητα των γυναικών, σαδισμός, ρατσισμός). Η κριτική μπορεί να αναδείξει την συνέργεια της νομικής ιδεολογίας και του ποινικού συστήματος στη ρητορική καταδίκη και την ουσιαστική ανοχή του φαινομένου, όπως και την ύποπτα επιλεκτική μη αξιοποίηση της δογματικής σκευής για την αύξηση της προστασίας, π.χ. τους λόγους για τους οποίους δεν ενεργοποιούνται οι περί βοήθειας στην άμυνα δυνατότητες του ποινικού συστήματος έναντι ενός ειδικώς βίαιου και διαρκούς οργανωμένου εγκλήματος, που έχει διαστάσεις εγκλήματος κατά της ανθρωπότητας. Μπορεί επίσης να ερευνά το γιατί αυτού του τύπου η κοινωνική οργάνωση μπορεί να ανέχεται και να συγκαλύπτει με περισσή προθυμία την εμπορία ανθρώπων και μάλιστα τόση, όση ούτε κατά διάνοια δεν δείχνει βέβαια σε άλλα φαινόμενα όπως π.χ. η τρομοκρατία⁴⁹. Με την ευκαιρία, πρέπει να σημειωθεί ότι η οικονομικότητα των έμφυλων εγκλημάτων κατά της ζωής των γυναικών αποτυπώνεται στην έννοια της *γενοκτονίας κατά των γυναικών* (“gendercide/femicide”), περιλαμβάνοντας σειρά φαινομένων όπως φόνος από ερωτικούς συντρόφους νυν ή πρώην, σειραϊκές ανθρωποκτονίες με κίνητρο σεξουαλική τρο-

45. Dempsey and Herring 2007: 472-88, Herring 2008: 466-7, Papacharalambous 2014: 147-8.

46. Papacharalambous 2014: 146-7.

47. Βλ. και Papacharalambous 2014: 147-9, όπου και περαιτέρω παραπομπές (μεταξύ άλλων και στη συμβολή στη συζήτηση των Carol Smart και Nicola Lacey). Για τον βιασμό προς «σωφρονισμό» των ερωτικά «αποκλινόντων» προσώπων, βλ. Hunter-Gault 2015: passim.

48. Pitea 2005: 452, 454, 458, 461-2.

49. Βλ. γι’ αυτά και Παπαχαράλαμπος 2016: passim. Την επιλογή ενός σκληρού ποινικού κατασταλτικού μοντέλου για την ανηλεή εξουδετέρωση των εμπόρων αλλά και τη θέσπιση διακεκριμένης ευθύνης του «πελάτη», με έμπνευση από το περίφημο συναφές «ουρηδικό μοντέλο», βλ. σε: Papacharalambous 2015: 39-65.

μοκρατία, φόνος κατά μειονοτικών γυναικών ή λεσβιών, τα λεγόμενα εγκλήματα τιμής, τις θανατώσεις λόγω αντιδικιών για την προίκα κ.λπ.⁵⁰

7. Τι συμβαίνει με το διαχρονικά ακαταδίωκτο του *λεσβιακού έρωτα*; Γιατί η ανδρική ομοφυλοφιλία τιμωρούνταν έως πρόσφατα στο Δυτικό Ημισφαίριο; Μα γιατί οι γυναίκες είναι «απο-κείμενα», δεν είναι πραγματικά δικαιικά υποκείμενα (είναι “abjects” δεν είναι “subjects”), είναι δηλαδή κάτι σαν ιερά απόβλητα, όπως ο νάνος, το τέρας ή ο τρελλός, που αποκλείονται από την κανονικότητα χωρίς και να λογοδοτούν στο νόμο⁵¹. Ενώ λοιπόν η αρσενοκοιλία τιμωρούνταν γιατί «ατίμαζε» τους άνδρες που όφειλαν να είναι ενάρετοι, η λεσβιακή γενετήσια συμπεριφορά δεν έχριζε ποινής γιατί οι γυναίκες ούτως ή άλλως στερούνται γενετήσιας ή άλλης αρετής, πέραν της αρμόζουσας στην «κατωτερότητα» του φύλου τους κατά το πρωτο-φασίζον σχετικό πατριαρχικό στερεότυπο.

8. Ο *βρασμός στην ανθρωποκτονία* έχει επίσης επηρεαστεί από τη φεμινιστική κριτική, που έστρεψε το ενδιαφέρον από τη φυσιοκρατικά κατανοούμενη απώλεια ελέγχου (“outrageous loss of control”) κατά παραχώρηση, ας πούμε, στην ανθρώπινη αδυναμία ή ατέλεια προς την κατεύθυνση μιας περισσότερο κανονιστικά αντιληπτής δίκαιης οργής (“righteous indignation”). Το θέμα είναι ασφαλώς τεράστιο. Έχω άλλου υποστηρίξει ότι ο βρασμός, παρά τη φυσιοκρατική συμπαραδήλωσή του, δεν μπορεί να νοείται σε ένα κανονιστικό κενό, αλλά θα πρέπει να διηθείται μέσα από τον κώδικα μιας κοινωνικής δικαιοηθικής του σήμανσης⁵².

Ειδικότερα ενδιαφέρει εδώ το ζήτημα σε σχέση με τις κακοποιημένες γυναίκες (“battered women”). Χαρακτηριστική της δυσκολίας του θέματος, του ότι δηλαδή ουσιαστικά υπάρχει βρασμός, αλλά οι όροι του θετικού νόμου δεν πληρούνται λόγω της «βραδείας αναφλέξεως» του θυμικού της δράστιδος (“slow burn reaction”) –τόπος που υποδηλώνει εκ πρώτης όψεως ότι μεσολάβησε κατευνασμός, άρα εκτόνωση του βρασμού–, είναι η συχνή καταφυγή των δικαστηρίων του κοινοδικαίου στην αναγνώριση ενός ψυχιατρικού συνδρόμου, του «συνδρόμου των κακοποιημένων γυναικών» (“battered women syndrome”, “BWS”), ώστε να αποδοθεί σε συγκεκριμένες περιπτώσεις δικαιοσύνη, αλλά να μην επεκταθεί ο βρασμός στις κακοποιημένες γυναίκες. Καταλήγουμε όμως έτσι στην ψυχοπαθολογικοποίηση και τον συναφή στιγματισμό των γυναικών αυτών, παθολογικοποίηση που συντελεί στην υποβάθμιση των κοινωνικών ευθυνών για την ενδοοικογενειακή βία. Αυτό ωθεί πολλούς να εγκαταλείψουν το πεδίο του υποκειμενικού καταλογισμού και να αναχθούν στην ίδια τη *δικαιολόγηση*, π.χ. επικαλούμενοι υπέρ των γυναικών αυτών «νόμιμη άμυνα», πράγμα που συναντά όμως ανάλογο κώλυμα, το ότι δηλαδή η επίθεση δεν είναι πλέον ενεστώσα, όταν τελείται η πράξη της γυναίκας. Ορθότερη συνεπώς μοιάζει η ερμηνεία του βρασμού βάσει της *δικαιολογημένης παροχής συγγνώμης*

(“reasonable excuse view”), έναντι της ακραίας άποψης περί μερικής δικαιολόγησης της πράξης (“justification”), πολύ δε περισσότερο έναντι της άποψης περί συγγνώμης λόγω μερικού ακαταλόγιστου (“pure excuse”), καθώς αυτή είτε θα περιόριζε την απαλλαγή μόνο στην ενοχή διαγράφοντας κάθε στοιχείο δικαιολόγησης είτε ακόμη θα κινδύνευε να τραπέι σε κάτι ανάλογο της ανικανότητας για καταλογισμό ή σε προσωπικό λόγο άρσης του τιμωρητού, που θα προϋπέθετε πλην του τελικού αδικού και πλήρη ενοχή της δράστιδος. Πρόκειται συνεπώς για ένα σχηματισμό περιπτώσεων που εμπίπτει μάλλον σε ό,τι αποκαλούμε *ανθρώπινη αδυναμία συμμόρφωσης προς το δίκαιο*. Άλλωστε, η πατριαρχική λογική δεν εμποδίζει στο παρελθόν να υπολαμβάνεται άρση του υποκειμενικού καταλογισμού γυναίκας εξαναγκαζόμενης από το σύζυγό της σε αξιόποινη πράξη παρουσία του (“marital coercion”). Το εγκληματείν χάριν του συζύγου ήταν μια ιδιότυπη “duress” για τη σύζυγο, η θανάτωση του οικιακού τυράννου όμως προβληματίζει, έχουμε συνεπώς να κάνουμε εδώ με μια διαφορετική στάση καθαρά *έμφυλης αιτιολογίας*. Πάντως, για να ακριβολογούμε, δεν πρόκειται για εξαναγκασμό *stricto sensu*, όχι τόσο γιατί εκεί ο εξαναγκάζων προτρέπει σε προσβολή τρίτου και όχι του ίδιου (αυτό θα μπορούσε κανείς να το παραβλέψει, όπως όταν εφαρμόζουμε τη δομή της συμμετοχής για να ερμηνεύσουμε τη συνηνοχή σε αυτοκτονία)⁵³, όσο κυρίως γιατί η απειλή αφορά άμεσα επικείμενο κακό επί μη συμμορφώσει, αυτό δε το κακό δεν μπορεί κατ’ αρχήν να είναι κάτι λιγότερο από τη θανάτωση, πράγματα ασύμβατα κατ’ αρχήν με την ενδοοικογενειακή βία, όπου η απειλή είναι μάλλον μια δομική ατμόσφαιρα και το κακό αφορά συχνότερα κάτι λιγότερο από το θάνατο, κυρίως προσβολές της γενετήσιας αυτοδιάθεσης και της σωματικής ακεραιότητας. Σε κάθε περίπτωση πάντως η ακραϊνής αντίληψη περί ανάγκης κατάρτησης του θεσμού της πρόκλησης που δικαιολογεί βρασμό ως ανδροκρατικής δεν ευσταθεί απόλυτα, καθώς είναι σε σημαντικό βαθμό αναγωγιστική (απώλεια ελέγχου με θανατηφόρο ετεροπροσβλητικό αποτέλεσμα δεν είναι αδιανόητη για μια γυναίκα), θα στερούσε δε τις δράστιδες από ένα σημαντικό υπερασπιστικό ισχυρισμό, εφ’ όσον η αυτοάμυνα κατά κανόνα δεν θα μπορεί να γίνεται δεκτή⁵⁴.

Από την άλλη βέβαια πλευρά, το ζήτημα δεν είναι τόσο κάποια οντολογικά διαπιστώσιμη εναρμονισιμότητα ή μη του βρασμού με τη γυναικεία «φύση», όσο το κοινωνικό και ιδεολογικό αίτιο της πενιχρής αξιοποίησης του θεσμού υπέρ των γυναικών, το ότι π.χ. η ερωτική απιστία της γυναίκας «δικαιολογεί» το βρασμό του φονέα της, ενώ η συστηματική καταταράχνησή της δεν αρκεί για το *δικό της* βρασμό. Ένας αναστοχασμός πάνω σε αυτό θα οδηγούσε πάλι σε διαφωνία με τους καταργητιστές, όχι όμως με στόχο την διατήρηση του θεσμού ως έχει, αλλά για την περαιτέρω υπέρ των γυναικών επέκτασή του⁵⁵. Αυτονόητη πρέπει να θεωρείται ήδη

50. Βλ. κατατοπιστικά τις συμβολές σε: *Russell and Harmes* 2001, καθώς και *Radford and Russell* 1992: passim.

51. *Braidotti* 2014: 202, 351-2. Για μια συνοπτική αναφορά στη λεσβιακή ηθική, βλ. π.χ. *Hoagland* 2000: passim.

52. Βλ. σχετικά *Παπαχαράλαμπος* 2000: passim. Την άποψη αυτή ακολουθεί πλέον και ο *Βαθιώτης* 2014: 89-90. Για τη σύνδεση της γενικότερης αυτής προβληματικής με τη φεμινιστική κριτική, βλ. *Papacharalambous* 2014: 149-50.

53. Κατά τούτο η παραδοχή duress από τον *Dressler* 2005: 275-82 είναι κανονιστικά ευπρόσδεκτη και θα μπορούσε ενδεχομένως να ανθέξει στην μάλλον τυποκρατική-γραμματική συστατική ερμηνεία του εξαναγκασμού από τον *Horde* 2005: 295-7, που πάντως επιτρέπει την υπό όρους δικαιολόγηση της πράξης (ό.π. passim και δη 295).

54. *Dressler* 2009: 324-6. Για όλα τα ανωτέρω, βλ. αναλυτικά και *Herring* 2008: 296-7, 301-5, 749-50. Βλ. και *Παπαχαράλαμπος* 2015: 74, 157, 165 σημ. 488, 194.

55. *Baron* 2009: 330-1.

η επιταγή εξάντλησης pro reo όλων των ερμηνευτικών δυνατοτήτων που και η ακραιφνής φυσιολογική γλώσσα της από βρασμό ανθρωποκτονίας επιτρέπει ή δεν αποκλείει ως δυνατό γλωσσικό νόημα. Έτσι, η επί μακρότερο χρόνο επώαση της αψιθυμίας δεν πρέπει να αποκλείεται ex ante, οπότε η παροχή μιας ασήμαντης εκ μέρους του μετέπειτα θύματος αφορμής ως causa proxima της ανθρωποκτονίας πράξεως να μπορεί να μεθερμηνεύεται ως επαρκής λόγος να υπολαμβάνεται βρασμός, εάν αποτελεί κορύφωση μιας αλύσου βιαιότητων και ταπεινώσεων, που δεν χωρίζονται μεταξύ τους από ιδιαίτερα μεγάλο διάστημα χρόνου. Ακόμη, η απαίτηση η πράξη της δράστιδος να στερείται και του τελευταίου ίχνους νηφαλιότητας ή στοιχειώδους «σχεδιασμού», η απαίτηση να ενεργεί χωρίς την παραμικρή υποψία ενστίκτου αυτοσυντήρησής της (αυτοπόθησης ή απόκρυψης της πράξης ή μη αναγγελίας της στις δικωτικές αρχές), ισοδυναμεί με την υποκρέωσή της να διευκολύνει το δικαστή έτσι, ώστε αυτός να «διαπιστώνει» το βρασμό μόνο στο σκληρό πυρήνα του, στην ούτως ειπείν πλέον αυτόδηλη φαινομενολογική του εκδοχή, οπότε κάθε άλλη περίπτωση που η αποδεικτική βάσανος θα επέτρεπε να θεωρείται ακόμη βρασμός, να ταυτοποιείται οπωσδήποτε ως μεθοδευμένη, άρα νηφάλια θανάτωση⁵⁶. Τέλος, η περίφημη «σθενικότητα» που φέρεται να ενέχει η πράξη αφαίρεσης της ζωής δεν πρέπει να θεωρείται ότι αποκλείει το βρασμό. Αν κάθε θανάτωση πέραν της άμυνας προϋποθέτει ένα ελάχιστο σθενικότητας, ο βρασμός δέον να αποκλείεται εξ άλλων, σημαντικών από πλευράς συνολικής κανονιστικής εκτιμήσεως της πράξης, λόγων και όχι από τη ψυχοφυσιολογία της αψιθυμίας της δράστιδος⁵⁷.

9. Η φεμινιστική κριτική έχει επίσης ορθά υποδείξει την *έμφυλη δομή κατηγοριών δικαιολόγησης ή άρσης καταλογισμού*. Η περίπτωση του βρασμού είναι χαρακτηριστική για την τελευταία. Πρότυπο του νομοθέτη είναι ο ευέξαπτος, αυστηρός σε θέματα ηθικής τάξης και αυτογνωμόνως ενεργών δυνατός άρρηγ. Ανάλογη δομή έχει στο πεδίο της δικαιολόγησης π.χ. η νόμιμη άμυνα. Και εδώ πρότυπο είναι ο δυναμικά υπερασπιζόμενος το χώρο εξουσίας του άνδρα-πολίτη. Η διαφορά στη μυϊκή ισχύ της γυναίκας τρέπεται σε αποκλεισμό της από τη νομική προστασία! *Ο νόμος ως αναδιπλασιασμός, αναπαραγωγή και νομιμοποίηση της φυσικής κατάστασης*⁵⁸.

10. Σε ό,τι αφορά το *σωφρονιστικό δίκαιο*, η φεμινιστική κριτική υπογραμμίζει και πάλι την αμφισημία του νομικού λόγου: η επιείκεια προς τις γυναίκες δράστες ενδεχομένως καλλιεργεί τα στερεότυπα (είναι η μειωμένη υπευθυνότητα του φύλου που επιβάλλει μείωση της σωφρονιστικής σκληρότητας), ενώ, όπου και άλλες παράμετροι διακρίσεων βοηθούν (π.χ. τάξη ή φυλή), ο μισογυνισμός απελευθερώνεται (οδηγώντας π.χ. σε σωφρονιστική σκληρότητα έναντι περιθωριακών γυναικών), κατ' αντανάκλαση βαθύτερων σχετικών κοινωνικών αντιλήψεων (ας θυμηθούμε την προ ετών υστερική λύσσα για την προστασία των «πελατών» ιερόδουλων με AIDS)⁵⁹. Δεν πρέπει συναφώς να λησμονείται άλλω-

στε ότι η γυναικεία εγκληματικότητα καθεαυτή είναι έμφυλη, καθώς οφείλεται στην ιδιαίτερη κοινωνική μεταχείριση των γυναικών που διακρίνεται από την επιτήρησή τους, την καλλιέργεια παθητικότητας και τον μεγαλύτερο ή μικρότερο περιορισμό τους στην ιδιωτική σφαίρα⁶⁰.

11. Τέλος, σε σχέση με την *αντεγκληματική πολιτική*, η φεμινιστική σκοπιά φαίνεται να ενθαρρύνει στάσεις που ευνοούν την επιστροφή στην κοινοτική επεξεργασία του εγκλήματος (συμμετοχικές συνεδρίες, αποκαταστατική δικαιοσύνη, διαμεσολάβηση), να ενισχύει στοιχεία διαβούλευσης και διαλόγου μακράν της αυθεντίας του κρατικού δικαιοκώδικα, να προκρίνει μάλλον την έκφραση αποδοκιμασίας έναντι της ανταπόδοσης κ.λπ. Θεωρώ ότι *όλα αυτά δεν αναιρούν την ανάγκη σκληρής αντίδρασης σε βαρέως διακρινόμενες κατά των γυναικών εγκληματικές συμπεριφορές*⁶¹, όπως δεν αναιρούν την ανάγκη επεξεργασίας από το φεμινιστικό κίνημα ενός σαφούς δικαιοπολιτικού προτάγματος που συνειδητά αυτοκατανοείται σαν τέτοιο και που θα αποσκοπεί να συμβάλει στην εκ βάθρων ανατροπή ενός κοινωνικο-πολιτικού καθεστώτος βασισμένου στην ανισότητα, στη διακριτική μεταχείριση και στην ανοχή της έμφυλης βίας. Όπως το θέτει και η Gayatri Spivak, μια οιονεί ουσιοκρατία μας είναι απαραίτητη αν θέλουμε να δράσουμε ως πολιτικά υποκείμενα⁶².

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανασίου, Αθηνά (2009). Επιτελεστικές αναταράξεις: Για μια ποιητική της έμφυλης ανατροπής, σε: J. Butler, Αναταραχή Φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας (μετάφραση: Γ. Καραμπέλας), Αλεξάνδρεια, Αθήνα: 217-27

Αθανασίου, Αθηνά (2016). Μετασποικιακή Κριτική και Σπουδές Φύλου: Παρεμβαίνοντας σε αυτό που είναι δυνατό να ακουστεί, σε: Α. Αθανασίου, Μ. Καραβαντά, Ι. Λαλιώτου, Π. Παπαλία, Αποδομώντας την Αυτοκρατορία. Θεωρία και πολιτική της μετασποικιακής κριτικής, Νήσος, Αθήνα: 129-61

Αποσπότη, Ελένη (2009). Εγκληματολογική προσέγγιση του φύλου, σε: Ν. Κουράκη (επιμ.), Έμφυλη Εγκληματικότητα. Ποινική και εγκληματολογική προσέγγιση του φύλου, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή: 33-81

Βαθιώτης, Κωνσταντίνος (2014). Περί της θανάτωσης του τυραννικού συζύγου, σε: Εμβάθυνση σε ειδικά ζητήματα Ποινικού Δικαίου. Από την πράξη στη θεωρία, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: 71-90

Βαρίκα, Ελένη (2009). Για μια πολιτική γραμματική του φύλου (μετάφραση: Π. Μαρκέτου), Πλέθρον, Αθήνα

Κραβαρίτου, Γιώτα (1996). Φύλο και Δίκαιο. Η προβληματική της βαρύτητας των νομικών ρυθμίσεων στις έμφυλες κοινωνικές σχέσεις, Παπαζήσης, Αθήνα

60. Αποσπότη 2009: 52-8.

61. Για την κατά το πνεύμα του ΔΣΑΠΔ οπωσδήποτε *ποινική* φύση της δέουσας δικαιοκίνης κύρωσης πράξεων εμπορίας και εκμετάλλευσης γυναικών (όπως και αυτών ενδοοικογενειακής βίας, στις οποίες αναφέρεται για τον ίδιο λόγο και η Επιτροπή της Σύμβασης Κατάργησης των Διακρίσεων σε Βάρος των Γυναικών, της CEDAW), βλ. και Seibert-Fohr 2009: 28, 204 και σημ. 55. Για την έστω και δια παραλείψεως θεμελιούμενη ευθύνη των κρατών και για βασανιστήρια από ιδιώτες, όταν στο πλαίσιο τους τελούνται σοβαρά εγκλήματα έμφυλης φύσης, βλ. ό.π. 161-2.

62. Βλ. αναλυτικότερα γι' αυτά και Papacharalambous 2014: 150-2. Την ανάγκη επαναστάσεως στην (συνεχώς αθέατη καθιστάμενη) πολιτική φύση της κοινωνικής συγκρότησης του «φύλου», τονίζει ορθά η Βαρίκα 2009: 79-82, 133-5.

56. Βλ. την ορθή κριτική του Βαθιώτη 2014: 84-9.

57. Παπαχαράλαμπος 2000: 1261-3. Βλ. και Βαθιώτη 2014: 88-9.

58. Βλ. και Papacharalambous 2014: 149.

59. Βλ. και Papacharalambous 2014: 150. Για την ιδιαιτερότητα του ποινικού σωφρονισμού των γυναικών, βλ. και Μηλιώνη 2009: 593-5. Βλ. επίσης passim για διάφορα ζητήματα διαφορικής μέτρησης και μεταχείρισης κρατούμενων γυναικών: Gobeil and Blanchette 2007, Wright/Salisbury/Van Voorhis 2007.

- Μηλιώνη, Φωτεινή* (2009). Εγκληματολογία και Φύλο: Ειδικά Θέματα, σε: Ν. Κουράκη (επιμ.), Έμφυλη Εγκληματικότητα. Ποινική και εγκληματολογική προσέγγιση του φύλου, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή: 459-684
- Παπακαράλμπους, Χάρης* (2000). Ο βρασμός ψυχικής ορμής: "Διαπίστωση" χωρίς αξιολόγηση; Ποινική Δικαιοσύνη: 1258-1263
- Παπακαράλμπους, Χάρης* (2015). Κυπριακό Ποινικό Δίκαιο. Διάγραμμα Γενικού Μέρους. Ι. Θεωρία και Γενική Εμφάνιση του Εγκλήματος, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα
- Παπακαράλμπους, Χάρης* (2016). Νόμιμη Άμυνα και Εμπορία Ανθρώπων. Δογματικές ιδιοτυπίες και αιτήματα αντεγκληματικής πολιτικής, σε: Έγκλημα και Ποινική Καταστολή σε εποχή κρίσης. Τιμητικός Τόμος Καθηγήτη Νέστορα Κουράκη, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα: 1567-84
- Συκιώτου, Αθανασία* (2009). Έμφυλη εγκληματικότητα: Μια απόπειρα κριτικής προσέγγισης, σε: Ν. Κουράκη (επιμ.), Έμφυλη Εγκληματικότητα. Ποινική και εγκληματολογική προσέγγιση του φύλου, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή: 83-458
- Baron, Marcia* (2009). Reframing the Issues: Differing Views of Justification and the Feminist Critique of Provocation, in: P. Robinson, St. Garvey, K. K. Ferzan (eds.), Criminal Law Conversations, Oxford UP: 329-31
- Bartlett, Katharine* (2000). Anglo-American law, in: Alison M. Jaggar and Iris Marion Joung (eds.), A Companion to Feminist Philosophy, Blackwell: 530-40
- Bix, Brian* (2007). Φιλοσοφία του Δικαίου. Θεωρία και ερμηνευτικό πλαίσιο (μετάφραση: Αβ. Καραστάθη), Κριτική Αθήνα
- Bourdieu, Pierre* (1996). Η ανδρική κυριαρχία (επιμ.: Ν. Παναγιωτόπουλος), Δελφίνοι, Αθήνα
- Bourdieu, Pierre* (2015). Πασκαλιανόι διαλογισμοί (μετάφραση: Ε. Γιαννοπούλου), Πατάκης, Αθήνα
- Braidotti, Rosi* (2000). Sexual difference theory, in: Alison M. Jaggar and Iris Marion Joung (eds.), A Companion to Feminist Philosophy, Blackwell: 298-306
- Braidotti, Rosi* (2014). Νομαδικά Υποκείμενα. Ενσωματότητα και έμφυλη διαφορά στη σύγχρονη φεμινιστική θεωρία (μετάφραση: Αγγ. Σηφάκη, Ου. Τσάκαλου), Νήσος, Αθήνα
- Brown, Wendy* (2008). Regulating Aversion. Tolerance in the Age of Identity and Empire, Princeton UP
- Brown, Wendy* (2014). Walled States, Waning Sovereignty, Zone Books, New York
- Bubeck, Diemut* (2000). Feminism in political philosophy. Women's difference, in: M. Fricker and J. Hornsby (eds.), The Cambridge Companion to Feminism in Philosophy, Cambridge UP: 185-204
- Butler, Judith* (2006). Haß spricht. Zur Politik des Performativen, Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Butler, Judith* (2009). Αναταραχή Φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας (μετάφραση: Γ. Καραμπέλας), Αλεξάνδρεια, Αθήνα
- Butler, Judith/Spivak, Gayatri Chakravorty* (2015). Τραγουδώντας τον Εθνικό Ύμνο. Γλώσσα, πολιτική και το δικαίωμα του ανήκειν (μετάφραση: Μ. Καραβαντά), Τόπος, Αθήνα
- Castellano, Lucio, Cavallina, Arrigo, Cortiana, Justino, Dalmaviva, Mario, Ferrari Bravo, Luciano, Funaro, Chicco, Negri, Antonio, Pozzi, Paolo, Tommei, Franco, Vesce, Emilio, and Virno, Paolo* (1996). Do You Remember Revolution? in: P. Virno & M. Hardt (eds.), Radical Thought in Italy. A Potential Politics, Theory Out of Bounds, Vol. 7, University of Minnesota Press: 225-38
- Chanter, Tina* (2000). Postmodern subjectivity, in: Alison M. Jaggar and Iris Marion Joung (eds.), A Companion to Feminist Philosophy, Blackwell: 263-71
- Collins, Jennifer* (2009). Criminal Law Comes Home to a Family, in: P. Robinson, St. Garvey, K. K. Ferzan (eds.), Criminal Law Conversations, Oxford UP: 698-9
- Cornell, Drucilla* (1992). The Philosophy of the Limit, Routledge
- Cowan, Sharon* (2010). The Pain of Pleasure: Consent and the Criminalisation of Sado-Masochistic "Assaults", in: Chalmers, James, Leverick, Fiona and Farmer, Lindsay (eds.), Essays in Criminal Law in Honour of Sir Gerald Gordon, Edinburgh UP: 126-40
- De Carolis, Massimo* (1996). Toward a Phenomenology of Opportunism, in: P. Virno & M. Hardt (eds.), Radical Thought in Italy. A Potential Politics, Theory Out of Bounds, Vol. 7, University of Minnesota Press: 37-51
- Del Re, Alisa* (1996). Women and Welfare: Where Is Jocasta? in: P. Virno & M. Hardt (eds.), Radical Thought in Italy. A Potential Politics, Theory Out of Bounds, Vol. 7, University of Minnesota Press: 99-113
- Dressler, Joshua* (2005). Battered Women Who Kill Their Sleeping Tormenters: Reflections on Maintaining Respect for Human Life while Killing Moral Monsters, in: St. Shute/A. P. Simester (eds.), Criminal Law Theory. Doctrines of the General Part, Oxford UP: 259-82
- Dressler, Joshua* (2009). Provocation. Explaining and Justifying the Defense in Partial Excuse, Loss of Self-Control Terms, in: P. Robinson, St. Garvey, K. K. Ferzan (eds.), Criminal Law Conversations, Oxford UP: 319-26
- Elsuni, Sarah* (2006). Feministische Rechtstheorie, in: Sonja Buckel, Ralph Christensen und Andreas Fischer-Lescano (Hrsg.), Neue Theorien des Rechts, Lucius & Lucius, Stuttgart: 163-85
- Farmer, Lindsay* (2016). Making the Modern Criminal Law. Criminalization and Civil Order, Oxford UP
- Federici, Silvia* (2011). Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα. Γυναίκες, Σώμα και Πρωταρχική Συσσώρευση (Ι. Γραμμένου, Α. Γυιόκα, Π. Μπίκας, Α. Χασιώτης), Εκδόσεις των ξένων, Θεσσαλονίκη
- Friedman, Marilyn* (2000). Feminism in ethics. Conceptions of autonomy, in: M. Fricker and J. Hornsby (eds.), The Cambridge Companion to Feminism in Philosophy, Cambridge UP: 205-24
- Freeman, Michael* (2014). Lloyd's Introduction to Jurisprudence, Sweet & Maxwell
- Gilligan, Carol* (2016). In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development, Harvard UP 2016
- Gobeil, Renée and Blanchette, Kelley* (2007). Revalidation of a Gender-Informed Security Reclassification Scale for Women Inmates, Journal of Contemporary Criminal Justice, Vol. 23(4): 296-309
- Gruber, Aya* (2009). From Neoliberalism to Libertarianism: Why Neither Criminalization Nor Privacy Is the Answer for Battered Women, in: P. Robinson, St. Garvey, K. K. Ferzan (eds.), Criminal Law Conversations, Oxford UP: 696-7
- Harel, Alon* (2015). Freedom of Speech, in: A. Marmor (ed.), The Routledge Companion to Philosophy of Law, Routledge: 599-617
- Held, Virginia* (2000). Rights, in: Alison M. Jaggar and Iris Marion Joung (eds.), A Companion to Feminist Philosophy, Blackwell: 500-10
- Herring, Jonathan* (2008). Criminal Law. Text, Cases, and Materials, Oxford UP
- Hoagland, Sarah Lucia* (2000). Lesbian ethics, in: Alison M. Jaggar and Iris Marion Joung (eds.), A Companion to Feminist Philosophy, Blackwell: 402-10
- Horder, Jeremy* (2005). Killing The Passive Abuser: a Theoretical Defence, in: St. Shute/A. P. Simester (eds.), Criminal Law Theory. Doctrines of the General Part, Oxford UP: 283-97
- Hornsby, Jennifer* (2000). Feminism in philosophy of language. Communicative speech acts, in: M. Fricker and J. Hornsby (eds.),

- The Cambridge Companion to Feminism in Philosophy, Cambridge UP: 87-106
- Hunter-Gault, Charlayne* (2015). Corrective Rape: Discrimination, Assault, Sexual Violence, and Murder Against South Africa's L.G.B.T. Community, Agate Digital
- Irigaray, Luce* (1985). *This Sex Which Is Not One*, Cornell UP, Ithaca, New York
- Jaggar, Alison* (2000). Feminism in ethics. Moral justification, in: M. Fricker and J. Hornsby (eds.), *The Cambridge Companion to Feminism in Philosophy*, Cambridge UP: 225-44
- James, Susan* (2000). Feminism in philosophy of mind. The question of personal identity, in: M. Fricker and J. Hornsby (eds.), *The Cambridge Companion to Feminism in Philosophy*, Cambridge UP: 29-48
- Jones, Stephen* (2013). *Criminology*, Oxford UP
- Kiss, Elizabeth* (2000). Justice, in: Alison M. Jaggar and Iris Marion Joung (eds.), *A Companion to Feminist Philosophy*, Blackwell: 487-99
- Kotiswaran, Prabha* (2014). Feminist Approaches to Criminal Law, in: M. Dubber and T. Hörnle (eds.), *The Oxford Handbook of Criminal Law*, Oxford UP: 59-83
- Madden Dempsey, Michelle* (2009). *Prosecuting Domestic Violence. A Philosophical Analysis*, Oxford UP
- Madden Dempsey, Michelle and Herring, Jonathan* (2007). Why Sexual Penetration Requires Justification, *Oxford Journal of Legal Studies* 27(3): 467-91
- Maihofer, Andrea* (2000). Care, in: Alison M. Jaggar and Iris Marion Joung (eds.), *A Companion to Feminist Philosophy*, Blackwell: 383-92
- Nagl-Docekal, Herta* (2001). *Feministische Philosophie. Ergebnisse, Probleme, Perspektiven*, Fischer, Frankfurt a.M.
- Nye, Andrea* (2010). Feminism in Philosophy, in: D. Moran (ed.), *The Routledge Companion to Twentieth Century Philosophy*, Routledge: 308-43
- Papacharalambous, Charis* (2014). Feminist Theory and Criminal Law Discourse: Countering Violence against Women through Widening Punitiveness on the Premises of Radical Democracy, in: D. Sorvatzioti, G. Antonopoulos, G. Papanicolaou, R. Sollund (eds.), *Critical Views on Crime, Policy and Social Control*, University of Nicosia Press: 143-54
- Papacharalambous, Charis* (2015). From the Client through the Group to Society: Defending Rights Seriously Against Prostitution and Human Trafficking, in: W. DeKeseredy and L. Leonard (eds.), *Crimsoc Report 4: Gender, Victimology & Restorative Justice*, CRIMSOC, Large Print 2015, Chapter 2: 34-79
- Penner, J. E./Melissaris, E.* (2012). *McCoubrey & White's Textbook on Jurisprudence*, 5th edition, Oxford UP
- Pitea, Cesare* (2005). Rape as a Human Rights Violation and a Criminal Offence: The European Court's Judgment in *M. C. v. Bulgaria*, *Journal of International Criminal Justice* 3: 447-62
- Ploscowe, Andrea* (1994). The Intrafeminist Controversy over Pornography and Sex Crimes, *Criminal Law Forum*: 749-61
- Radford, Jill and Russell, Diana* (1992). *Femicide: The Politics of Woman Killing*, Twayne
- Russell, Diana and Harmes, Roberta* (eds., 2001). *Femicide in Global Perspective*, Teachers College Press
- Seibert-Fohr, Anja* (2009). *Prosecuting Serious Human Rights Violations*, Oxford UP
- Smith, Patricia* (1999). Feminist Jurisprudence, in: D. Patterson (ed.), *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory*, Blackwell: 302-10
- Suk, Jeannie* (2009). Criminal Law Comes Home, in: P. Robinson, St. Garvey, K. K. Ferzan (eds.), *Criminal Law Conversations*, Oxford UP: 683-92
- Wagner DeCew, Judith* (2015). Privacy, in: A. Marmor (ed.), *The Routledge Companion to Philosophy of Law*, Routledge: 584-98
- Weedon, Chris* (2000). Postmodernism, in: Alison M. Jaggar and Iris Marion Joung (eds.), *A Companion to Feminist Philosophy*, Blackwell: 75-84
- Williams, Katherine* (2012). *Textbook on Criminology*, Oxford UP
- Wright, Emily/Salisbury, Emily/Van Voorhis, Patricia* (2007). Predicting the Prison Misconducts of Women Offenders: The Importance of Gender-Responsive Needs, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, Vol. 23(4): 310-40

